

ГРИГОРІЙ КОСИНКА

...граму... От р
Ківі, мік ітшн
ко... Стосовник не п

У. У. С. Р. Р.

Марс

СПРАВА ФОРМУЛЯР Ч. 513

Відділок _____ Відділ _____
ПІДТВЕРДЖЕННЯ ОБЛІКУ ОБ'ЄКТА

Ім'я та по батькові
імя и отчество

Дата народження
о рождения

Місце та соціальне становище
социальное положение

Етнічна та національність
и национальность

Косинка
Григорій
1899, с. Шербанівка Київщина.
Крестовий кн.
Советское украинец.

CF FOLIO

ПРИМІТКИ:
ПРИМЕТЫ:

5179
Григорій Косинка
Стор. Дрібн...
"Слово" ...
Виг... 19...

ср...
ока, парний сво
сов сформу...

Митці на прицілі

Григорій Косинка

«ОМІКО»

2019

УДК 821.161.2.09

Григорій Косинка / «ОМІКО», 2019 — (Митці на прицілі)

До книги увійшли дві автобіографії письменника (1923, 1925), незавершене і ненадруковане за життя оповідання «Фавст» (1923), спогади про Григорія Косинку його матері Наталії Стрілець та дружини Тамари Мороз-Стрілець, а також вибрані оперативні документи про стеження за молодим талановитим майстром слова, що розпочалося ще напочатку 1920-х років. Із донесень таємних агентів (сексотів) формувалася справа-формуляр, яка велася фактично до арешту Г. Косинки і його розстрілу у грудні 1934 року.

УДК 821.161.2.09

Содержание

Кривава офіра Григорія Косинки	6
Григорій Косинка (Стрілець Григорій Михайлович)	19
Curriculum vitae	19
Автобіографія	20
Фавст	24
Сину мій![9]	32
Спогад серце гріє	33
Косинчині розповіді	50
На трьох китах	59
Кінець ознакомительного фрагмента.	66

Григорій Косинка

Передмова, упорядкування та примітки С. А. Гальченка

С. А. Гальченко висловлює найщирішу вдячність Валентині Сергіївні Пеговій за неоціненну допомогу у підготовці до друку матеріалів, що увійшли до цієї книжки.

У виданні збережено орфографію, пунктуацію, стилістику документів і авторських текстів.

Серія «Митці на прицілі» заснована у 2018 році

Художник-оформлювач *Р. В. Варламов*

© С. А. Гальченко, передмова, упорядкування, примітки, 2018

© Р. В. Варламов, художнє оформлення, 2018

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2018

Кривава офіра Григорія Косинки Сергій Гальченко

Широкої наукової чи художньо-белетристичної біографії Григорія Косинки досі не написано, як і не видано повного зібрання його творів. Є дві автобіографії письменника (1923, 1925), що друкуються в цьому виданні, літературні портрети та дисертаційні дослідження, окремі збірники творів і спогадів про письменника, зібрані після реабілітації невтомною і вірною дружиною Тамарою Михайлівною Мороз-Стрілець, яка після реабілітації чоловіка по зрештці вишукувала в бібліотеках, архівах і у приватних зібраннях усе, що стосувалося чесного імені її чоловіка. Кожну знахідку вона буквально фетишизувала, ділилася своєю радістю з друзями. Навіть і за перо вона взялася, щоб своєю літературною працею (переважно написанням спогадів про Косинку і його найближче оточення) зафіксувати те, що не підлягало забуттю.

Тамара Михайлівна уособлювала тяжку долю української жінки з мужнім характером. Своє життя вона переповіла, але далеко не повністю у своїх спогадах про Григорія Косинку і його сучасників. Ще багато-багато епізодів залишилося поза сторінками її мемуарів. Ось один із них.

Після арешту 1938 року її хворого і вже літнього батька, родину Морозів виселили (викинули!) з квартири. Іди куди хочеш, але кругом одні обмеження – щодо проживання, роботи. Навкруги замкнуте коло. Тоталітарна система якщо не карає ув'язненням чи смертним вироком, то навіть не дає можливості на елементарне існування.

Опинившись буквально на вулиці, немолода жінка із донькою Тамарою – дружиною розстріляного письменника Косинки, – не мали де переночувати. Навіть добрі люди боялися пустити в хату, адже це ЧСИР'и – «члени семьи изменников Родины».

ЧСИР – і така стаття була в Карному кодексі гуманної радянської системи, яку застосовували для позбавлених прав жінок і дітей, тобто членів родин репресованих осіб.

Якісь добрі люди тимчасово надали для Тамари Михайлівни з її мамою сарайчик у дворі будинку, де вони серед усілякого господарського хламу могли якось переночувати. Але знайшовся один «доброзичливець» (колишній військовий), який пронюхав, що дві нещасні жінки переховуються в сарайчику, і виселив їх звідти таким чином: вилив із діжки смердючий торішний розсіл з-під огірків. Подальше проживання в тому помешканні стало неможливим...

* * *

Доля подарувала мені радість довготривалого спілкування із багатьма людьми, і серед них – Тамара Михайлівна Мороз-Стрілець, дружина незабутнього Григорія Косинки. Вона була жінкою надзвичайно скромною, але мала твердий і наполегливий характер.

Наше знайомство відбулося в листопаді 1972 р. в Центральному держаному архіві-музеї літератури і мистецтв УРСР, куди вона прийшла оглянути влаштовану мною як науковим співробітником цієї установи виставку документів, присвячену 60-річчю від дня народження Андрія Малишка.

Під час оформлення тимчасової ювілейної експозиції із багатої рукописної спадщини поета, подарованою державі його вдовою Любов'ю Забаштою, я помістив у одній з вітрин вірш, присвячений пам'яті Григорія Косинки.

Ми тебе шукаєм по росинці
В Щербанівці, серед тополін,
І виходить мати у косинці

Виглядає, чи не прийде син.
Не приймав ти підлості нітрохи,
Прогримів, немов весняний грім,
І стоїть замучена епоха
Над безсмертним іменем твоїм.

Тамара Михайлівна була здивована такою несподіваною знахідкою з такою короткою поетичною характеристикою видатного поета-земляка з Обухівщини, про яку вона довідалася лише на виставці.

– А мені Андрій Самійлович і не сказав про те, що написав такого вірша...

А вона ж збирала усе-все, що стосувалося пам'яті Косинки. Вона була в постійних пошуках. У цьому її схожість із Варварою Олексіївною Губенко-Маслюченко – дружиною Остапа Вишні, яка не проминала нічого, що стосувалося її чоловіка. Якось я був свідком її обурення, коли Олесь Гончар, надавши для копіювання лист Остапа Вишні до нього, попросив повернути їй оригінал. Вона вважала, що лист Остапа Вишні має зберігатися саме в його сімейному архіві. Принагідно зауважу, що цей лист 1991 р. Олесь Терентійович передав на зберігання до відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Тамара Михайлівна була прекрасною оповідачкою, але, на жаль, не зафіксувала всього того, що розповідала, напевно, не тільки мені. Але й за написане і опубліковане нею (її прийняли навіть до Спілки письменників України) щира їй вдячність, бо те, що стало документом, уже назавжди залишиться в історії. Вона часто приходила на територію Софійського собору в Києві, де прожила найщасливіші роки свого спільного життя із Григорієм Михайловичем, дивилася на вікна своєї колишньої квартири. На тому одноповерховому будинку було вдало припасовано унікальну меморію – бронзове погруддя Григорія Косинки роботи скульпторки народної художниці України Галини Кальченко. Біля того погруддя завжди була гілочка вічнозеленого ялівцю – символ нев'янучої любові дружини до чоловіка. Не проминала Тамара Михайлівна і майстерні художника Івана Васильовича Батечка, що містилася у напівпідвалі одного з будинків Софійського заповідника. А далі, оминувши Святу Софію, заходила в приміщення колишньої бурси – до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР, де в неї були постійні якісь справи. Туди ж вона передала і все те, що пощастило їй урятувати або зібрати впродовж кількох десятиліть після трагічної загибелі Григорія Косинки.

У свої спогадах «З криниці болю...» Т. М. Мороз-Стрілець згадувала як її подруга із 1929 р. із часу вступу до Київського художнього інституту, а потім і в роки навчання в Київському кіноінституті Олена Контребинська після опублікування у грудні 1934 р. вироку про розстріл 28 осіб у місті Києві «по делам о террористах-белогвардейцах», у тому числі і Григорія Косинки, примчала до вбитої горем молодої вдови і «замість сентиментальних слів заспокоєння твердо сказала:

– Треба врятувати особисті речі Григорія Михайловича, збірки його творів, коротше, все, що лишилося після обшуку. Все це я заберу до себе. Ти повинна вірити, що настануть інші часи...

Чи треба говорити про громадянську мужність і високу людяність Олени, яка в той страшний час зуміла не тільки підтримати мене, а й зберегти видання, фотографії, особисті речі Григорія Косинки! Тепер вони експонуються у ЦДАМЛМ УРСР, у літературному музеї УРСР, на батьківщині письменника в Обухові»¹.

Якось до відділу рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка, де працював 1982 р., прийшла дуже схвильована Тамара Михайлівна і прямо з порогу промовила, затинаючись:

---

¹ Мороз-Стрілець Т. Голос пам'яті. Спогади. – К.: «Рад. письменник», 1989. – С. 174.

– У мене ... д-дуже ... приємна ... новина. Я нарешті достукалася до архівів КДБ. Там сказали, що віддадуть конфісковані під час обшуку матеріали Григорія Михайловича.

– А чи показували хоч якісь матеріали, – поцікавився я.

– Н-ні... Не показували, але сказали, що такі матеріали в них є.

Я намагався заспокоїти Тамару Михайлівну, але ще більше розтривожив, бо сказав, що не вірю в те, щоб із такої організації щось віддали «на волю».

Мій песимізм мав певні підстави, бо до того часу архіви ДПУ-НКВС-МДБ-КДБ розчиняли свої двері тільки особливо довіреним особам із спеціальними допущеннями.

Так Тамара Михайлівна й не довідалась, що ж зберігалось тоді «в сумних архівах ГПУ» (В. Сосюра). Сьогодні ж таких матеріалів не виявлено. Можливо, їх тоді ж було знищено, як, наприклад, 1980 р. було ліквідовано (очевидно, спалено чи перемелено на спеціальній машині) справу-формуляр Володимира Сосюри. Тодішній керівник прес-центру КДБ УРСР полковник В. Попик якось сказав мені, що бачив рукописи В. Сосюри. Я запитав його, чи не була це поема В. Сосюри «Махно», написана 1924 р. і віднесена 1931 р. в архіви ДПУ його новою дружиною Марією Гаврилівною, яка боялася за життя свого чоловіка. Відповіді я не отримав ніякої.

Слідчої справи Г. Косинки за 1934 р. досі не виявлено. Отже, не маємо документів про те фальсифіковане слідство, як і не маємо опису конфіскованих у процесі обшуку речей чи акта про їх знищення. Такі документи є у слідчих справах Остапа Вишні і М. Драй-Хмари.

Донедавна залишалася недоступною справа-формуляр № 11454 на Косинку-Стрільця Григорія Михайловича, сформована ще органами Держаного політичного управління УРСР наприкінці 1920-х років. Ця справа нині зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України і в електронному варіанті доступна для всіх бажаючих із нею ознайомитися. Підготувати її для публікації було справою нелегкою через стан збереження документів, але нині це зроблено і вона вперше оприлюднюється у повному обсязі зі збереженням усіх особливостей мови авторів – творців цих документів. Серед них – найбільший масив донесень агентури ДПУ, яка творила біографію-комромат на молодого прозаїка, талант якого проявився у ранніх творах, але так і не розкрився повністю через постійне переслідування і передчасну загибель – розстріл як ворога народу.

Справа-формуляр на Косинку-Стрільця Григорія Михайловича була заведена, очевидно, не раніше ніж 1929 р. і не пізніше ніж 1930 р. Установчі дані заповнювалися від руки на друкованому бланку (недатованому) в Харкові, де зазначалося, що він – письменник-попутник, редактор Харківської радіостанції Наркомосу України, за соціальним і політичним минулим – колишній укаїст, мешкає за адресою: Барачний провулок, б. № 3, кв. 25.

У короткій довідці дається характеристика, що Косинка – яскраво виражений шовініст, який не приховує цього; проповідує антисемітизм, називаючи євреїв більшими шовіністами, які ненавидять українців. Письменник нібито відкрито заявляє про недостатність самостійності України і необхідність мати самостійну українську армію. Автор довідки робить висновок, що письменник кіно не знає, працює в редактораті один рік.

Наведемо кілька прикладів із агентурних донесень на Г. Косинку і його оточення.

Ось який список псевдонімів секретних співробітників (агентів) за справою-формуляром, які подавали донесення на Г. Косинку в органи ДПУ: «Б. С.», «№ 7», «Александров», «Журналіст», «Бузько», «Інтернаціоналістка», «Бідовий», «Беденский», «Холмский», «Дипломат», «Яге», «Жан», «Матфет», «Леонов», «Кипяч», «Око», «Профессор», «Гауптман», «Квітнева», «Оль», «Актер», «Литератор», «Овручский», «Обновленная», «Політика», «Немо», «Стелла», «Поліщук», «Активист», «Ильяшенко», «Иванова». Усього – 31 сексот, а ще були донесення невстановлених агентів. Отже, очевидно велику «небезпеку» бачили спецоргани в

особі молодого і талановитого письменника, якого, можливо, більше розуміли і цінували за межами України.

Агент «Б. С.» у недатованому донесенні повідомляє київський оперативний сектор ДПУ (СПО – 2 гр.), що в Київському будинку літератури щодня збираються в більярдній письменники Косинка, Плужник, Антоненко-Давидович, Тенета. Ці зустрічі особливо помітні після приїзду до Києва Підмогильного.

Черняк [член КП(б)У], заступник Голови Правління ВУФКУ і завідувач художнього відділу – ідеологічний керівник редакторату із шовіністичним ухилом; під його керівництвом працюють «вірні йому» Косинка, Загул, Ярошенко, які часто бувають у нього вдома.

У довідці (осінь 1931 р.?) про стан справ у сценарних майстернях від сценариста кінофабрики Косинки, якого мали звільнити з посади, невідомий агент зафіксував такі слова: «П'ять років я працюю в кінематографії, каже Косинка, – але це, очевидно, для Українфільму не має ніякого значення, бо мене фактично викидають напризволяще. Навіть Микола Олександрович (тобто Микола II) не поступив би так з якимсь небудь столоначальником і залишив би останнього на якійсь іншій роботі, якби не було безпосередньої посади. Я все-таки дещо зробив для української культури. Моє ім'я не можна викреслити з історії української літератури. Творча потенція в мене є, як ніяк Косинка ще напише оповідання та повість за рік. Одно слово “не пропаду”. Тоді Косинка ходив дуже скривджений, пригнічений, з гірким настроєм, але за декілька днів він повеселішав і радиться, чи йти йому редактором до відділу хроніки (Харків), куди він мав призначення (очевидно, за підтримкою Бажана та Борзаківського)» (Арх. 7).

Агент № 7 повідомляв ДПУ про політичну ситуацію в літературному житті Києва після процесу СВУ (9 березня – 19 квітня 1930 р.), де на лаві підсудних «сидів цілий ряд буржуазних київських літераторів (сам Єфремов – буржуазний історик літератури, а Ніковський – критик, Старицька-Черняхівська – письменниця, Івченко – письменник тощо). [...]

Виявлення буржуазної ідеології в літературі не вичерпується літературною роботою одвертих політичних ворогів пролетаріату.

Для Києва була дуже примітна і видатна в попередні роки група так званих “неоклясиків”. “Неоклясики” були справжньою (нерозбірливо. – С. Г.), що рішуче одмежувалася од дійсності, захоплювалася формою, естетизмом, але разом з тим окремі виступи неоклясиків відбивали й активніше ідеологію українського націоналізму.

Чимало виявилися впливи буржуазної ідеології в творах групи письменників, що колись об'єднувалися в групі “Ланка”. Ця група існувала в часи існування УКП і стояла близько до цієї партії. Коли краці “укапісти” вступили до КП(б)У, “Ланка” не пішла за ними і лишилася осторонь від генерального шляху рев. літератури, пізніше в групі “МАРС”, а тепер ніяк не об'єднуються. Проте основне ядро кол. “Ланки” не змінило свого характеру, найвидатніші письменники цієї (нерозбірливо. – С. Г.) групи Г. Косинка, Б. Антоненко-Давидович, В. Підмогильний. Косинці критика закидала куркульську ідеологію (крім двох-трьох творів), Б. А.-Давидовичу – націоналізм (особливо повість “Смерть” і збірка нарисів “Землею українською”), Підмогильному – філософські і психологічні шукання антимарксовського-буржуазного характеру. [...]

Основний фронт революційної літератури становлять ВУСПП, “Молодняк”, а так само “Плуг” і “Західня Україна”.

Косинка Григорій Михайлович (нерозбірливо. – С. Г.) Тупий, надзвичайно скупий, загарбливий, пишається, гордує молодшими, клясовість максимальна, політична неписьменність [...]

Надмірно любить біліярд, грає щоденно. [...]

Під машкарою байдужості до соц. боротьби, намагається заховати свої клясові симпатії до куркуля, що його ідеологією перейнята вся К[осинчина] творчість. Відмежовуючись від соц. т[ематики] в своїх творах, він проте прикрашає куркуля, виспівує його, обдаровує всіма

ознаками сили. Власницький і націоналістичний світогляд приводять його до ненавистості до «чужих» (інш. націй), що її він прикриває, як і взагалі силкується приховати своє фашистське обличчя основною ознакою його світогляду – «об'єктивізмом». (Арк. 10–12).

Невстановлений секретний співробітник 28 травня 1928 р. повідомляв, що секретар редакторату (він же автокефаліст) Косинка за відрядженням Наркомосу їде за кордон.

У липні 1928 р. секретний співробітник «Бузько» доповідав спецорганам про стан справ на кінофабриці. Буцімто головний редактор Черняк «запросив до редакторства свого приятеля ЗАГУЛА, людину політично сумнівну, а за секретаря став КОСИНКО; це глибоко переконаний представник реакційно-селянського, дрібновласницького світогляду й прихований, але ж упертий і хитрий ворог радянської влади.

Я ні на хвилину не сумніваюся в тому, що або вся його праця у ВУФКУ детально інструктована контрреволюційною організацією, або він має загальну директиву – шкодити і виконує її на власне розуміння. Ніби для того, щоб остаточно добити редакторат, уже напівмертвий від повернення до колегіальності, КОСИНКА заводить жорстокий бюрократизм, тяганину, інерцію, висовуючи принцип «як начальство накаже», наіграним хохляцьким юмором ховаючи те, «що він усе робить не на жарт, а цілком серйозно» (Арк. 19–20).

Агент «Бідовий» – чоловік рідної тітки по матері Г. Косинки 23 лютого 1929 р. доносив ІV слідчому відділенню ДПУ про перебування Г. Косинки разом з Б. Антоненком-Давидовичем на Великдень 1928 р. у рідній Щербанівці. Не забуває цей господар зауважити, що гість Б. Антоненко-Давидович попросив Грицькову тітку подати замість металевих ложок – «нашу рідну українську дерев'яну грушевого дерева ложку». А коли гості прямували до хати брата Григорія Косинки Трохима Стрільця, то Антоненко-Давидович, побачивши гору «Гординний шпиль», запитав «чи не там билися червоно-голодранці з нашими» (наші підрозуміваються зеленівці).

Сільський дядько називає земляків, з якими дружить жінчин небіж: Терпило Іван Іванович, Терпило Пилип Іванович, Чечко Грицько Логвинович, які «тільки мріють про петлюрівщину та зеленівщину». (Арк. 24–25).

Агент «Беденский» у жовтні 1929 р. доносив Київському окрввідділу ДПУ: «Григорій Косинка безусловно является в данное время идеологом и путеводной звездой всей украинской шовинистической и антисов. интеллигенции» (Арк. 26).

У справі-формулярі наявне навіть спецповідомлення співробітників ДПУ про полеміку навколо картини О. Довженка «Земля». Українська і навіть російська інтелігенція позитивно сприйняла цей фільм, але фейлетон пролетарського письменника Д. Бедного, який у студентські роки складав на честь царя Миколи II хвалебні вірші, розкритикував у газеті «Известия» від 4 квітня 1930 р. цей шедевр української кінематографії.

Секретний співробітник «Яге» в донесенні від 19 грудня 1930 р. надає «професійну» оцінку оповідання Г. Косинки «Змовини» (журн. «Життя й Революція», 1930. – № 7): «Автор заходився змалювати глитайську хитрощ під час колективізації. Поверхово читаючи, оповідання здається актуальним, але вчитавшись глибше, побачимо що оповідання обстоює не колективізацію, а навпаки глитайські господарства. Системою художніх образів Косинка малює глитая і його господарство так, що вам стає шкода і глитая, і його господарство. [...]

Не оповідання, а підручник, як шкодити колективізації.

Стопроцентна контрреволюція» (Арк. 35).

Якийсь М. Кочаковський (очевидно, агент ДПУ) 22 грудня 1930 р. згадував 1926 рік і події трирічної давності, коли молодий український письменник «зі старими шовіністичними та антирадянськими поглядами» Г. Косинка говорив про листування із В. Винниченком і про свої плани друкуватися за кордоном через неможливість видавати свої твори в Україні. Це нібито спричинить політичний скандал, але й вирішить проблему публікації творів на батьківщині.

Цей же тип інформує, що Г. Косинка працює у ВУФКУ, «де скупчилися молоді його однодумці». «В розмовах, які мені довелося чути, завжди говорить «ми», себто свідомі українські громадяне, і «вони» – це більшовики». Років 3 я вже не мав нагоди чути його розмови.

Жонатий на доньці автокефального мітрополіта ЛИПКІВСЬКОГО» (Арк. 36).

Остання інформація – дезінформація, оскільки Г. Косинка був одружений на доньці статиста і знаного в 1920-ті роки українського патріота і активіста автокефальної церкви Михайла Мороза, репресованого 15 квітня 1938 р., Тамарі.

Як видно із довідки за березень 1931 р., над Г. Косинкою органами ДПУ було встановлено зовнішнє спостереження – відомому на той час у Європі новелісту присвоїли кличку «Шляпа».

5 листопада 1931 р. начальник Київського оперативного сектора ДПУ УССР Іванов у зв'язку з виїздом до Харкова сценариста Київської кінофабрики Г. М. Косинки-Стрільця просив своїх харківських колег-службистів «встановити його (тобто Г. Косинку. – С. Г.) для надсилки компрометуючих матеріалів» (Арк. 38).

І 23 грудня 1931 р. повідомлялося, що Косинко-Стрільць Григорій Михайлович, 1899 року народження, «уродженець Києва» (так зазначено в інформації. – С. Г.), проживає в Харкові по Барачному пров., № 3, кв. 25 на квартирі свого тестя Морозова (справді – Мороза. – С. Г.) Михайла Ізраїлевича (тут неточність. – С. Г.), який працює статистиком водгоспу; при ньому була дружина – Тамара Стрільць (прізвище чоловіка), яка навчалася в Київському кіноінституті (у довідці – «навчається в Київській кінофабриці»).

Як видно із наших уточнень, у довідці допущено кілька неточностей.

А вже 11 січня 1932 р. харківські оперативники повідомляли начальника оперсектора ДПУ в місті Києві, що громадянин Г. М. Косинко-Стрільць «нами в Харкові встановлен» і просили надіслати їм справу-формуляр на нього.

У травні, за повідомленням родича-сексота «Бідового», Г. Косинка приїжджав до Щербанівки і приходив до рідної тітки (дружини донощика) і хвалився, що **«в Київі ідуть великі арешти, більшість арештовують офіцерню, і розстріли ідуть на по[ва]л – по (100) сто чоловік у ніч – одну фразу добавив – Щось повинно скоїться»** (Арк. 48).

Якийсь агент «Леонов» 8 жовтня 1931 р. повідомляв, що на кінофабриці є «хор людишек, которые очень гордятся, что они щирые украинцы и которые тайно надеются в конце концов повесить всех жидов и кацапов.

Самый честный из них Григорий КОСЫНКО».

Цей же агент розповідав про цілоденну розмову з Косинкою, цитував слова героя-червоноармійця із неназваного оповідання («Боровся, боровся, а чортзна за що»), переказував нарікання на складність роботи письменника, пристосуванство критиків, примітивність рецензентів, його захоплення творчістю Євгена Маланюка і Дмитра Донцова. Найвідвертіший серед письменників Косинка не сидить на місці, а із Сергієм Жигалком «лазять по хуторах і приміських колгоспах. І про все говорять із недоброю усмішкою стряпчого» (Арк. 49).

Агент «Кип'яч» 20 грудня 1931 р. повідомляв, що з Києва, після розгрому центру СВУ, до Харкова починають переїжджати письменники, які були ідейно зв'язані з цією організацією, – Підмогильний, Косинка, Плужник і, частково, Тенета. А далі – дуже широкі і ґрунтовні характеристики на кожного з них. Із стенографічною точністю задокументовані вислови Г. Косинки, який був, на думку агента, повною протилежністю прихованому і надзвичайно обережному В. Підмогильному. Косинка, за донесенням «Кип'яча», серед широких кіл громадськості часто виступає як страдник із терновим вінцем обвинувача під'яремної України взагалі, а робітників і селян зокрема. «Взагалі Київ, – говорив Косинка, – для органів Радянської влади якщо й існував, то лише для того, щоб шукати там СВУ, вишукувати і добивати голодних «крамольників», які будують змови проти Москви. Я втік від голодної смерті із Києва». (Арк.

61). А в Харкові (за словами Г. Косинки) російському письменникові платять за перевидання його творів більше, ніж письменникові українському. Членам літорганізації ВУСПП, здебільшого хаптурникам, сплачували гонорари вдвічі більші, ніж йому. «Бувало так, – зізнався Косинка, – що я порвав свій рукопис і кинув йому (видавцеві. – С. Г.) в морду» (Арк. 61).

Невстановлений агент у червні 1933 р. повідомляв, що Б. Антоненко-Давидович захворів на черевний тиф, але його відвідують Є. Плужник, Г. Косинка, вдова письменника С. Васильченка та інші особи, серед яких був інформатор, який зафіксував висловлювання хворого: «Ага, ось візьму та здохну, на кому тоді будуть заробляти Шабліовський і Ле собі додаткові пайки і за ким тоді буде стежити ДПУ».

Дуже розлоге донесення про події на Київській кінофабриці подала 3 серпня 1933 р. агент «Обновленная». Повний текст цього сумнозвісного документа зберігся у справі-формулярі на Григорія Косинку. Вона повідомляла, що письменник «поїхав до Харкова реабілітуватись і що його таки реабілітували і Косинчина “Гармонія” ніби виходить окремим виданням» (Арк. 22). А наступне її донесення від 19 серпня 1933 р. – інформація про трьох «одіозних» письменників: «Антоненко з Плужником та Косинкою рідше можна було бачить. Взагалі Антоненко після цього свого виступу 10.VI до Будинку літератури майже зовсім не виходить. Зараз він лежить хворий. Плужник і Косинка бувають майже щодня і здебільшого грають у шашки» (Арк. 25).

У донесенні цієї ж сексотки «Обновленная» від 30 червня 1934 р. подається інформація про київських письменників, зокрема про М. Рильського, а також висловлюється її здогад про те, що Г. Косинка, який на той час ніде не працював, але мав гроші, які нібито заробляв, перекладаючи українською мовою Євангеліє.

Агент «Журналіст» (очевидно, таки справжній професійний журналіст!) повідомляв спецоргани 15 червня 1933 р. (рік голодомору!) про виступ у київському Будинку літератури харківського вченого директора Інституту ім. Тараса Шевченка Є. Шабліовського.

У тому виступі йшлося про «ворожі вилазки в літературі», «про послаблення класової пильності» і навіть висловлювалося те, що серед місцевих літераторів є «петлюрівські підспівувачі», які проводять свою роботу серед молоді. Нібито хтось із старших майстрів слова умовляв якогось молодого і вже популярного письменника перестати оспівувати будівництво (звичайно, соціалізму), а продовжувати писати поему про «Мазепу».

Присутні на нараді Б. Антоненко-Давидович, Є. Плужник і Г. Косинка сприйняли це обвинувачення на свою адресу і перший із них різко виступив проти Є. Шабліовського, сказавши, що його «насильно заганяють в ряди петлюрівців, критика не звертає уваги на перелом у його творчості і т. п.».

Агент під псевдонімом «Ільяшенко» у донесенні від 31 березня 1934 р. (за вісім з половиною місяців до розстрілу письменника) детально описує його творчі задуми. Косинка зізнався, що міг би написати збірку до 15 новел (12 друкованих аркушів), але ці твори, на думку автора, не надаватимуться до друку, оскільки їх вважатимуть контрреволюційними. Косинка навіть переповів сюжет декількох новел, більшість яких розкриває тему голоду в Україні в 1933 р., від якого (за твердженням письменника) у селах Правобережжя померла мало не більшість населення. Письменник говорив, що із двадцяти хат на сільському кутку залишилося лише 2–3 сім'ї, наводив випадки людоїдства.

Агент «Ільяшенко» переповідає зміст п'яти ще не написаних новел Г. Косинки.

Новела 1. Відома партійна діячка, стривожена слухами про голод у селі, приїжджає туди, де в рідній хаті бачить двоє страшних створінь і впізнає в них своїх братів. Один із них, побачивши сестру в літньому платті з оголеними руками, промовляє «М'ясо» і йде шукати сокиру. Вона кидає їм хліб, на який вони накидаються, і, користуючись цим, із жахом утікає. Жінка сходить з розуму.

Новела 2. На печі сидять голодні діти. Пацюки обгризли трупи померлих батьків і намагаються вилізти на піч до дітей. Боротьба дітей із пацюками. Сюжетно-психологічний центр новели «Пацюки». За словам автора – це буде сильніше, ніж нашестя мишей у відомій поемі Жуковського «Єпископ Гатон».

Новела 3. «Експрес С-5» У поїзд, ущерть натрамбований виснаженими селянами, заходить під конвоєм ДПУ громадянин. Співчуття пасажирів. У купе їдуть кооператори та інспектор розшуку із собакою. Всі заснули. Заарештований, якому загрожує смертна кара, вирішує втікати через вікно. Але за ним уважно стежить навчена собака. Вагання і муки. Нарешті заарештований розбиває скло і вистрибує через вікно.

Новели 4 «Бариня» і 5 «Перевесло» призначалися для друкування в радянських виданнях. Перша розповідає про стару пенсіонерку, осколок капіталістичних відносин, яка підлягає виселенню із монастиря під тиском коменданта Сосонкіна. Потім жінка несподівано для себе отримала квартиру (звідси «советская бариня»). Тут же – професор Пулька; там же фігурує дід. У важкий для колгоспу день після хитань і саботажу він кинувся в'язати перевесла і захопив цим прикладом дівчат.

Але агент Ільяшенко значно детальніше розписує творчі плани Г. Косинки для спецорганів, ніж про це згадувала значно пізніше вдова письменника.

Про новелу «Перевесла» розповідала згодом у своїх спогадах Тамара Михайлівна: «Восени 1934 року ми їхали до будинку творчості у Межигір'я. Милувалися красою Дніпра та його мальовничими берегами. Григорій Михайлович декламував Шевченка.

А за кілька хвилин звернувся до мене:

– Закінчу “Перевесла”, одержу гонорар, і поїдемо тоді до Дніпропетровська.

– Чому саме до Дніпропетровська?

– Адже ти знаєш, що я хочу скласти збірку “І Дніпро заговорив”. На цю думку надихнули мене рядки Шевченка “Розкуються незабаром заковані люди...” та збірка пісень Михайла Драгоманова. Перші новели моєї збірки мають нагадати епізоди минулого нашої країни, тобто про що “мовчав Дніпро”»².

Узагалі тема агентури, або в первісному формулюванні сексотства, у радянському суспільстві є надзвичайно складною. Лише тепер, коли відкриваються архіви спецслужб, можна робити дослідження за цією дражливою проблематикою, адже навіть засекреченість документів, прибрані псевдо не вберігають від розкриття справжніх осіб таємних агентів. Іноді це члени родини відомих письменників – дружини, зяті, як це було, наприклад, у Володимира Сосюри чи Остапа Вишні. Але здебільшого це були люди з найближчого оточення, які, застрашені якимись особистими гріхами проти тодішньої влади або ж обдурені фальшивими обіцянками про підтримку у справі видання книжок, чи надання якихось почесних звань, нагород тощо, запопадливо строчили свої донесення.

Агент Бідовий із села Щербанівки – чоловік рідної тітки Григорія Косинки – писав детальні безграмотні звіти про приїзди письменника і його друзів у рідне село.

Але, як можна гіпотетично визначити, – серед агентів були люди із найближчого оточення. Важко навіть уявити, що з однієї розмови агент Ільяшенко зміг почерпнути стільки інформації про творчі задуми Григорія Косинки – майже детальні сюжети ще ненаписаних творів, обсяг майбутньої книжки. Одна річ – дати загальну чи політичну характеристику поведінки письменника, а зовсім інша – викликати в нього повну довіру на відвертість, щоб описати те, з чим він міг поділитися із близькою людиною.

---

² Мороз-Стрілець Т. Голос пам'яті. Спогади. – К.: «Рад. письменник», 1989. – С. 169.

За умов постійного стеження і критиканства про творчий спокій Косинка не міг навіть мріяти. Вільнолюбивий характер письменника і небажання пристосовуватися до тодішніх умов і писати на догоду системі, враховуючи вимоги вульгарно-соціологічної критики, що змінювалася буквально зі зміною політичних компартійних директив і постанов, – він не міг. Примусова колективізація, якої не змогла уникнути його родина у Щербанівці, яку «колективізували» і яка теж була приречена на голодну смерть у 1932–1933 роках, – усе це категорично впливало на фізичний і моральний стан ще донедавна здорового сільського молодика. Літературні заробітки (гонорари) були дуже скромними, і до того ж таким, як він протестантам, платили за найнижчими ставками. Доводилося йти переважно на редакторську службу, де мусив читати і виправляти чужі рукописи – у газеті «Вісті Київського губернського революційного комітету», в редакціях журналів та видавництв, але цікавими для нього все-таки були роботи відповідальним секретарем Всеукраїнського фото-, кіноуправління (ВУФКУ), у Державному видавництві України та в радіокомітеті. У мемуарах сучасників чимало згадок про те, як Косинка читав власні твори на публічних зібраннях. Він буквально заворожував слухачів тональністю свого голосу (баритона). Свої новели він читав напам'ять, професійно по-акторськи відтворюючи діалоги. Його природжена майстерність була вищою за чийсь набутий артистизм. Але не тільки слухачка публіка чи радіослухачі зачаровувалися оксамитовим баритоном Григорія Косинки. Про це писали у своїх донесеннях і таємні агенти під нерозгаданими досі псевдо – вони відзначали магічний вплив художнього слова, особливо на молодіжну аудиторію.

На жаль, ніяких фонозаписів голосу письменника досі не виявлено.

Секретні співробітники (сексоти), які писали донесення на Григорія Косинку, – це були люди переважно із його оточення. Деякі з них (не ті, звичайно, що займалися щоденним постійним спостереженням, – коли вийшов із дому, куди пішов і з ким зустрічався) уміли, як кажуть, залізти в душу і «розговорити» свою жертву, яка ставала відвертою і розкривала навіть свої творчі плани.

У справі-формулярі зібрано невелику кількість листування Г. Косинки. Це, переважно, копії тих листів, які виготовлялися агентурою під час перлюстрації. Доля оригіналів цих листів невідома. Очевидно, вони втрачені назавжди у веремії тих подій, у яких опинилися автори тих послань, а згодом і їхні спадкоємці.

Виняток становлять лише вісім листів Г. Косинки до В. Винниченка за 1923–1928 рр., які одержував адресат за кордоном і які збереглися в його особистому архіві, що донині перебуває як власність Української Вільної Академії у США у сховищі Колумбійського університету (в так званому Бахметьєвському архіві). Їх уперше опублікував проф. Григорій Костюк у виданні: Слово. Збірник 2. – Нью-Йорк, 1964. – С. 321–328.

Втрати родинних архівів репресованих письменників були величезними, адже «членів сім'ї зрадників батьківщини» (кримінальна стаття – «член семьи изменников родины»), зазвичай, виселяли з квартири і позбавляли права на проживання у великих містах і населених пунктах. Поспіхом щось продавали (переважно меблі і якісь речі), роздавали для переховування друзям і сусідам (архіви, бібліотеки тощо).

Дружина Остапа Вишні артистка Варвара Олексіївна Губенко-Маслюченко, яку змусили звільнити після арешту чоловіка власну кооперативну квартиру в харківському будинку письменників «Слово», відвезла 1934 р. архів на збереження до своєї тітки на вулицю Пермську, 13, але перелякані родичі спалили згодом усі папери, залишивши для себе дещо із побутових речей. Навіть бюст Остапа Вишні було розбито, а уламки закопано десь у сараї. Про все це довідався автор цих рядків, коли 1983 р. розшукував у Харкові сліди письменницького архіву.

Слідчі під час арешту проводили обшуки (трус) і вилучали (конфісковували) листи, рукописи, документи, книги, газети, журнали, усе, що мало, на їхню думку, націоналістичний характер.

Після завершення слідства або й пізніше увесь комплекс конфіскованих матеріалів знищувався, і в архівно-слідчій справі залишався лише акт на утилізацію. У справах-формулярах, які заводили на певну особу, впродовж усього періоду стеження концентрувалися компрометуючі матеріали на цю особу і її оточення. Насамперед, до справи-формуляра потрапляли донесення секретних співробітників (сексотів), пізніше названих агентами. Очевидно, слово «сексот», яке в радянському суспільстві означало «донощик» і мало дуже неприємне забарвлення, тому агентам надавали навіть милозвучні псевдоніми.

У справі-формулярі № 11454 на Г. Косинку збереглося 11 копій його листів: три листи до дружини Тамари Мороз-Стрілець (27, 28, 30 грудня 1931 р.); три листи до брата Андрія Стрільця (27 грудня 1931 р., 25 січня, 9 лютого 1932 р.); два листи до Степана Васильченка (7 січня, 6 лютого 1932 р.) і два листи від нього (15 грудня 1931 р., 12 січня 1932 р.); один лист до Б. Антоненка-Давидовича (28 грудня 1931 р.).

25 січня 1932 р. Г. Косинка писав київському товаришеві Іванові Євлашенкову із Харкова:

«Моє життя?

Живу, працюю, писав був...

Я переважно працюю... новелі, Вануцію, тільки вряди-годи сняться мені. Правда, листовно ніколи не можна розмовляти так, як то розмовляють люди за чаркою горілки...

Листи – суха схема людських думок.

А мені хочеться розмовляти з тобою так, як розмовляли по-товариському, з дотепами, з жартами...

Хай ця розмова, Вануцію, зачекає на нашу зустріч: за два-три місяці я збираюся одвідати Київ». (Арк. 75).

Після перлюстрації цього листа співробітниками ДПУ (до вручення його адресату) 12 лютого 1932 р. на викладача української мови Євлашенка Івана Васильовича була складена довідка, де подавалися біографічні відомості та зазначалося, що 1931 р. він був заарештований органами ДПУ.

Отже, тотальне стеження було не лише за Г. Косинкою – талановитим письменником, якого вже знали в Європі, але й за його оточенням. Зв'язки Г. Косинки з українськими письменниками, які проживали за кордоном, – Ольгою Кобилянською, В. Стефаніком і, особливо, В. Винниченком, були під пильним контролем органів ДПУ.

В автобіографії, написаній 1925 р., Г. Косинка зазначив: «Мої учителі – Винниченко, Стефанік, Кнут Гамсун, Васильченко». Очевидно, не без впливу малої прози В. Винниченка Г. Косинка написав і свої перші твори (оповідання «На буряки» було надруковане в київській газеті «Боротьба» 4 травня 1919 р.).

Перший лист Г. Косинки до В. Винниченка датований 2 червня 1923 р. був, очевидно, не першим, бо в ньому йдеться про лист паризького вигнанця з України від 12 травня 1923 р. Г. Косинка зізнається вже відомому в Європі письменникові: «...Скажу щиро: почути Ваше слово про свою творчість, тверезе слово художника – це значить не дати потонути серед нашої сірої “Адигейщини”... (Є такий твір суч. харківського Гомера – Вал. Поліщука!). [...]»

«Я перехожу знову, як кажуть, на свою руку: порада Ваша, дорогий товаришу, хороша і я радо її приймаю, бо, правду кажучи, мене самого лякала філософська “суть”, коли кругом клекотить життя, повертає до тебе – і сонце, і матерію – хочеться тоді подивитись на голі спини

дядьків, гранчасті шиї... ех, люблю я американські трактори, коли лопатами «тракторують» «осьмуху»!.. [...]

Коли можна буде – пришліть гонорар грошима; так само, як будете посилати річеву посылку – присилайте все міцне, але просте: добре було б одержати матерії на пальто, але це хай пізніше, тільки я боюся, що можуть закрутитись події, а посылки так довго йдуть, одним словом, що можна буде – зробіть... Добре?

На днях висилаю Вам одно своє велике оповідання – друкувати треба без підпису, а може Ви прочитаєте і зовсім його не будете друкувати – якась вийшла гола, розхристана, мужицька правда... автору моторошно»³.

У листуванні Г. Косинки із В. Винниченком були непорозуміння через пошту. Наприклад, у листі від 20 січня 1927 р. Г. Косинка повідомляє про одержання листа із Франції від 21 грудня 1926 р., але при цьому додає, що його листа «паризька пошта чомусь повернула назад – причина: «не знайшли адресата». На нашу думку, більше непорозумінь виникали через органи ДПУ, які, перлюструючи не лише внутрішнє, а, особливо, закордонне листування, вносило плутанину і не дбало про одержання послань кореспондентів. Але навіть із того, що збереглося в закордонному архіві В. Винниченка та в справі-формулярі Г. Косинки, маємо хоч якийсь невеличкий обсяг епістолярної спадщини письменника. Саме в ній ми знаходимо хоч якусь інформацію про обставини, в яких доводилося творити молодому прозаїку: «Надіслати свої нові праці не можу – недруковані... У Вас є мій дорібок за якихось 5–6 років (не праці моєї, а “злиденного” писання за найстрашніших умов людини); останні оповідання “Політика”, “Циркуль”, “Мати”, чи зробив я хоч невеличкий прогрес, коли порівняти ці твори з опов[іданнями] з книги “На золотих богів”»? (лист від 21 лютого 1927 р.)⁴. У цьому ж листі Г. Косинка дає високу оцінку оповіданню «Камінний хрест» Стефаника про «біль мужицької голоти», «що ніякого просвітку нам не має», а Винниченко дає надію: «ми, мовляв, молода нація, ми – дужі»⁵.

Щоб полегшити роботу перлюстраторам свого листування, Г. Косинка посилає поштові листівки: «Так, довгого листа я не одержав, а коротенький, як бачите, дійшов... Сором: хвастаєте Європою, а вона навіть листів адресатам не може доставляти!» (листівка від 17 січня 1928 р.)⁶.

У Празі за редакцією Микити Шаповала 1923 р. продовжує виходити, але вже щомісячний суспільно-літературний журнал «Нова Україна» (1922 р. виходив як двотижневик), де почали друкуватися твори молодих письменників із підрадянської України – Г. Косинка, В. Підмогильний, Т. Осьмачка, М. Івченко та ін.). Серед кількох співредакторів цього журналу був і В. Винниченко, з яким найактивніше починає листуватися Г. Косинка.

26 квітня 1923 р. В. Винниченко записав у своєму щоденнику: «Одержав листа з України від Гр. Косинки. Він – “неблагонадійний”. Заявляє про свою приналежність до мого літературного напрямку, називаючи себе моїм учеником. Посилає книжечку оповідань “На золотих богів”. Дійсно, в ній дуже помітний мій вплив, аж до манери деяких ліричних висловлень, звернень до читача і т. п. Просить допомогти харчовими посылками»⁷.

А в записі від 7 травня 1923 р. В. Винниченко фіксує про постанову Комітету допомоги голодуючим України: надіслати «посилки Косинці, Підмогильному та іншим». Запис від 12 травня – про «лист до Косинки (через Ірчана)». 17 серпня 1923 р. – про лист Баб'юку (тобто

³ Цит. за вид.: *Сергій Гальченко*. Скарби літературних архівів. – К.: Атопол, 2012. – С. 123.

⁴ Цит. за вид.: *Сергій Гальченко*. Скарби літературних архівів... – С. 125.

⁵ Там само. – С. 127.

⁶ Там само. – С. 129.

⁷ *В. Винниченко*. Щоденник. 1921–1925. – Едмонтон, Нью-Йорк, 1983. – Т. 2. – С. 209.

М. Ірчану), де зазначено: «Про посилку Косинці 10 доларів як аванс за видання “На золотих богів”⁸».

У наступних щоденникових записах В. Винниченко нотує таке: про надсилання листа до Г. Косинки з подякою за одержання книжки «В житах» (21 грудня 1926 р.); про одержання листа від Г. Косинки та його книжки і збірки творів Ю. Яновського (27 січня 1927 р.); про лист до Г. Косинки з проханням зайти до київського видавництва «Час» і з’ясувати справу виплати гонорару (8 лютого 1927 р.); про лист до Г. Косинки – довідатися про стан справ із надісланим сценарієм за романом «Соняшна машина» (6 жовтня 1927 р.); про лист до Г. Косинки з обіцянкою «нагримати на паризьку пошту, щоб доставляла його листи...» (9 січня 1928 р.); про лист від Г. Косинки із повідомленням, як в Україні із запоєм читають роман «Соняшна машина» і як її радісно прийняли літературні кола» (24 січня 1928 р.); про лист від Г. Косинки з інформацією про те, яким популярним на Донбасі став роман «Соняшна машина» («одна бібліотека купила відразу 300 примірників “Соняшної машини”, стоїть велика черга на книжку! Коротко: читач наш, виходить, має добрий смак!») (10 лютого 1928 р.).

«В сумних архівах ГПУ» (за словами В. Сосюри) збереглися копії двох листів С. Васильченка до Г. Косинки і дві відповіді на них. Із них довідуємося, що відомий український письменник наприкінці 1931 р. перебував у скрутному матеріальному становищі («полетіли на Євбаз чоботи, одіяло, білизна») і тому змушений був писати до Харкова і поклопотатися у видавництві «ЛІМ» про одержання гонорару. Г. Косинка у листі від 7 січня 1932 р. звітував своєму київському вчителю: «Подаю точну інформацію того, що я зробив:

1. Зважаючи на те, що т. СКРИПНИК має точно визначені дні прийому – 7, 17 тощо, я вирішив, не чекаючи на т. Плужника, зробити візиту сам.

Нарком прийняв мене сьогодні 7/І. Я говорив коротко, але зрозуміло: т. СКРИПНИК сказав мені в справі персональної пенсії, що він цілком стоїть і буде стояти за призначення Вам персональної пенсії – справа, мовляв, відповідних мистецьких організацій негайно подбати про те, щоб на обговоренні колеги НКО піднести клопотання... Принципова ж, каже, згода є... А решта – питання часу та нашої енергії. Щодо гонорару в “ЛІМ’і”, то й на цьому фронті ми досягли перемог: за розпорядженням т. СКРИПНИКА сьогодні ж робили в ДВОУ підрахунки...» (Арк. 63).

12 січня 1932 р. хворий, голодний і надзвичайно делікатний С. Васильченко, якому лишилося жити сім місяців (помер фактично з голоду 11 серпня), просив Г. Косинку не домагатися допомоги – «важка це річ і гіркий хліб, куплений на ці кошти». Скаржився письменник на окріт (радянську цензуру): у підготовленій до друку книжці «Збірка осінніх новел» «двоє з тих оповідань загриз на смерть – одне недруковане, а друге друкувалося в “Ж[итті] й Р[еволуції]”. “Вітер», може, пам’ятає, а третє («Осінній ескіз») покалічив і весь мій збірничок розсипався (5 новел). То такий мені жаль» (Арк. 65). Класик української літератури мусив жити в нестерпних умовах – у надзвичайно тісному помешканні, яке не можна було назвати квартирою, температура взимку сягала плюс 4 градуси.

У цьому виданні вперше публікуються у хронологічному порядку всі оперативні матеріали, зібрані у справі-формулярі № 11454 у 2-х томах. Стан збереження переважної більшості документів – незадовільний, здебільшого, це затухаючі тексти машинописних передруків агентурних донесень, копії листів Г. Косинки і його адресатів, довідки, розпорядження, письмові завдання керівного апарату ДПУ і довідки про їх виконання. На багатьох документах немає дати; вони підшиті до справи-формуляра не за хронологією. Деякі документи довелося датувати орієнтовно, щоб дотриматись хронологічного принципу.

⁸ Там само. – С. 228.

На жаль, обсяг цієї книжки не дозволив опублікувати найкращі зразки шедевральної прози Г. Косинки, його листування в повному, але не дуже об'ємному обсязі із В. Винниченком, С. Васильченком, В. Стефаником, О. Кобилянською, М. Івченком та іншими кореспондентами, тобто вперше представити його епістолярну спадщину.

Без сумніву, давно вже на часі видання збірки творів Г. Косинки, окремим додатком до якої можуть бути документи цієї горезвісної справи-формуляра. Її документи потребують усебічного ґрунтовного коментаря, що є складовою частиною сучасних наукових видань.

Сергій Гальченко

Григорій Косинка (Стрілець Григорій Михайлович) Автобіографії

Curriculum vitae

Я родився, як відомо, 17 листопада 1899 р., але нічого в житті так не люблю, як автобіографії і – тому буду коротким:

Змалку робив поденно по панських економіях (Ужачівські та Григорівські лани), а коли трохи підріс і вивчився читати, то батько мій, робітник Григорівської цукроварні, і мене поставив на свою стежку: я дві зими був робітником на фабриці.

А пізніше, здається, р[оку] 1914 я рушив із свого села (Щербанівка, Київського повіту) до Києва шукати долі... збірався чистити панам черевики, або дворником зробитись, але випадково, як усе в моєму житті, знайшов посаду регістратора у Земстві, почав самотужки учитись, одвідувати так звані «Гімназіальні курси» і – скінчив 6 кл. гімназії. Багато читав, любив Горького, Винниченка, сам іноді дряпав оповідання, але палив їх, бо думав і думаю зараз: коли не можеш дати у творчості силу, рівну найкращим художникам слова, – не псуй паперу!..

Перше своє оповідання «На буряки» видрукував у газеті «Боротьба» за 1919 р., у мене тоді були «чорні дні», матеріальна скрута і – помістив ради гонорару...

Року 1922 вид-во «Слово», у Києві, видрукувало мою першу книжку оповідань (дрібних) «На золотих богів».

Зараз я є студентом В. І. Н. О. ім. М. П. Драгоманова і – більше нічого, багато, як кажуть, записано в книгу життя, а коли приходитьесь офіційно нотувати – схожий тоді на якогось старого діда, що плямкаючи, закінчує історію свого злиденного життя словами: «багато бідував, а красних днів не бачив...»

Але я ще цього не кажу, рано!

Гр. Стрілець-Косинка

18. V.1923 р.

Київ, Святославська 12, пом. 6.

Автобіографія

Я з роду чумацького, але батькові моєму довелося вже чумакувати з торбою по наймах... За рід свій чумацький я згадав лише тоді, коли читав «Чумаки» Максима Рильського:

Ходив чумак до голубого Дону,
Де давній предок умочив шолом,
Сушу тараню, жовту і солону,
Возив, помахуючи батіжком...

Мій прадід ще ходив до «голубого Дону», але дід навіть волів вже не держав: зубожів славний рід чумака Павла Стрільця – прадіда мого.

Року 1899-го, 17 листопада ст. ст., в селі Щербанівці, на Київщині, у Наталки й Михайла Стрільців знайшлася перша дитина: Я.

Батьки мої жили вбого, бо мало землі мали – 1/8 десятини, батько, як пам'ятаю, по весні щороку ходив на заробітки – косар був добрий, – а косарів на Херсонщині – в степу, як казав батько, – аж за поли хватили – такий попит...

Пізньої ж осені, повернувшись із заробітків додому, батько щороку йшов працювати до григорівської цукроварні – носив там десь на пасбурах головки цукру. Заробітки його, як робітника-чорнороба, були мізерні: батько все мріяв виїхати десь на Амур, на землі вільні...

Змалку – така вже доля всіх селянських дітей – я пас влітку скот, а зимою ходив до земської школи – в сусіднє село Красне, звідки родом була мати. Краснянська школа – мій перший університет.

Дитячі літа ще й досі стоять мені перед очима, тільки час, здається іноді, заткав їх на якусь хвилину синьою наміткою, – так врізались вони в пам'ять.

Року 1908-го, коли не пізніше, батьки спродали господарство – хату й землю, – і всі ми рушили на той далекий та суворий Амур – виїздили були з України навіки.

Байкал, повноводна Зея, ліси несходимі, корейці, китайці і хата наша березова під стіною предковичного бору – все це до дрібниць зафіксувала моя пам'ять...

Ловив я тоді на Амурі карасі з дідом Сидоренком – рибалили вдвох так завзято, хоч до неокласиків записуй нас.

Батько й мати – пам'ятаю – мазали ту березову хату, щоб на зиму перейти вже до своєї-таки хати; робітник-китаець сидів на пеньку проти сонця, все намагався розказати батькові щось веселе – він кумедно так вимахував короткими руками, цював ротом, як птиця, а слів не зрозуміти... Батько йому на все – «швидко, шанго, ходя, швидко...»

Мати поклали вальок глини на призьбу, сіли поруч того китайця та й заходилися плакати так гірко й страшно, як ніколи до того не плакали:

– Я буду в рідній стороні, – казали вони батькові, – старців водити та дітей годувати... Ти хочеш, мабуть, щоб нас тут, як мишей, хунхузи передавили? Їдьмо додому, я не хочу, щоб мої діти пропадали десь, як ті щенята... Не треба мені твоєї вольної землі, не хочу... Яке тут життя?

Я, а за мною й два менших брати – Трохим та Андрій – розплакалися й собі. Китаець заспокоював нас – давав Андрію якусь цяцьку, щось промовляв незрозуміле.

Батько довго стояв мовчки, далі витяг двадцять копійок – розплатився з китайцем за робочий день, хоч до вечора ще було далеко.

– Годі робить, ходя. Не хазяйнувати мені тут.

А до матері:

– Не плач, я сам день і ніч думав про домівку... Хіба я ворог дітям своїм? Їдьмо назад – я запряжу себе в найми, виплачу хату, город... Хай вона западеться – земля ця.

І пізньої осені, коли на Амурі шумить тайга та йдуть рясні дощі, ми поверталися на Україну.

Така гнила – пам'ятаю – була того року осінь. День у день дощі, дні хмарні, повиті суво-ями густого туману: повновода Біра, що недалеко від її берегів стояла наша хата, от-от мала затопити луки й селища... Вона ревла в тайзі глухо й страшно, а на поверхні своїй несла до Зеї, як дарунок старшій сестрі, дерево, копиці сіна, розбиті довбані човни – все, що злизували по дорозі її каламутні хвилі...

Додому ми приїхали, мов ті старці з убогого ярмарку. Батько запік себе в найми, мати шитвом почали заробляти паляниці, а я пішов по весні полоту буряки – двоє літ зряду полов. Перший раз, як малого, прикажчик послав мене збирати кузьку, але пізніше я дослужився був аж до двох рядків – цілком оволодів фахом полільниці... Восени – я знову в економії – чи то коло машини, чи за погонича коло волів, або за плугом десь стримиш, – аби не лінувався робити.

У вільний час я дуже любив книжки читати, ото ж завжди надокучав батькові, щоб купили мені в Києві яку-небудь книжку (батько часто на заробітки до Києва їздили – дрова грузити, цеглу на будівлі носити, «лінію» десь копати); батько, бувало, привозили на цілий злотий книжок тих – Шерлок Холмс, Нат Пінкертон, Бова Королевич – багато всякого мотлоху. Батько мій був неписьменний, а книжки купував на око – дешево – раз, а найголовніш, з малюнками.

І горе мені було з Шерлоками Холмсами і Пінкертонами. Я не читав їх, а буквально пив, – путньої ж книжки не можна було дістати, – та й не знав гаразд, чи є такі книжки... Село мое вбоге й дике; школи не було в моєму селі.

Збирався я піти в Красне до вчителя попросити книжку, але він завжди стояв мені перед очима в золотих гудзиках, білосніжній маніжці – пава якась, а не людина: «Тібе що, Стрелець?» – «На буряки, – кажу, – ходжу, господін учитель...»

Так я і не посмів попросити собі в краснянського учителя книжку; батькові книжки я іноді й тепер перегортаю – я зберіг їх – вони-бо єдині свідки, книжки ці, моєї дитячої любові до слова, до освіти...

Не жаль мені тепер, що батько купував іноді не ту серію Ната Пінкертона чи Шерлока Холмса, – але малим я гірко плакав, коли він приносив мені не ту серію – справді, який злочин: Джекові в першій серії загрожувала була смерть, більше – квартал великого міста от-от повинен був вилетіти від вибуху в повітря, – а тут маєш тобі третю серію: Джек, попиваючи каву й попалюючи сигару, розмовляє з доктором. А друга серія?..

Ні, батькові зовсім байдуже, як пощастило звільнитися Джекові в другій серії, – він з матір'ю має розмову на цілком протилежну тему:

– А ти знаєш, Наталко, – каже він, – оселедці на копійку подорожчали, то було купиш оселедця за три копійки, як собаку, а тепер...

Пам'ятаю, привіз раз батько дивну книжку – «Конотопську відьму» Грицька Квітки; я сміявся з прізвища автора – Грицько Квітка, чому не Півонія, не Деревій, а просто – Квітка?

За Джекові пригоди мати й слухати не хотіла, а коли я почав їм читати «Конотопську відьму», то вони похвалили книжку. «Стародавнє життя, – казали, – гарно списав цей Квітка...»

«Конотопська відьма» – перша книжка, українською мовою писана, що потрапила була мені до рук; Квітчина повість мене дуже вразила й здивувала: є, виходить, люди, що пишуть по-простому, по-мужицькому, а про те, що це книжка українського письменника, я й не подумав, де там, я довго ще після «Конотопської відьми» не знав – «хто ми та чий ми діти»...

Року 1916-го, цілком випадково, я познайомився на горі Дитинці, в Києві, з гімназистом К., колись я згадаю детальніше за нашу першу зустріч – тепер ще передчасно, – але тов. К. –

член молоді тоді української громади – перший скинув з моїх очей полуду русифікації: я став національно свідомим.

Не забігаючи вперед, мені хочеться бодай коротенько розповісти за своє життя на селі до київського періоду.

Так-от: був я дві зими робітником григорівської цукроварні – підносив до рубок кружки цукру, працював у сушках; влітку ж, коли баби йшли на прощу до Лаври, то моя баба Оксана завжди й мене брала з собою. «Гришка грамотний, – казали, – таблиці над святими читатиме...» Літ двоє зряду читав я ці таблиці – напам'ять знав, де повинна була стояти «мироточива голова», де угодники божії – Олексій, Ілля, митрополити всякі й архимандрити...

Читав я добре – голос мав дзвінкий, сильний, на селі мене часто запрошували псалтир над мерцями читати: сяду було побожно за столом, хустка під псалтирем, перед богами горить лампадка, свічки, в хаті пахне ладаном, смироною, а коло стола товпляться ветхі віком бабусі: моляться.

І тоді зривався мій голос над словами царя Давида: «Блажен муж, иже не иде на совет нечестивих...»

Року 1913-го батько одвели мене до сусіднього села Трипілля у волость... Довго, пам'ятаю, вони просили волосного писаря, щоб той узяв мене «за мальчика» – копії службові переписувати.

– Такої, ізвініть, мальчик розбитной, а дома бідність... Хай він у вас, господін писар, науку проходить... Я його до школи з дорогою душею оддав би, та не хвата, знаєте, достатків моїх...

Я стояв перед волосним писарем струнко, нерухомо, аж поки не почув з його вуст лаконічну фразу:

– Где ты учился?

– У краснянської земської школі...

Писар посміхнувся собі в пишного вуса, зміряв мою куцу постать, а тоді знічев'я сказав батькові:

– Бесплатно. Почерк нужно выработать, образовать... Приходи завтра.

Батько так сердечно й гаряче дякували за цю ласку писареві, що шапка упала їм з рук, а вони, задкуючи, низько кланялись аж до дверей...

– Слава богу, таки встроїв.

За три карбованці на місяць мав я притулок і харчі в далекої родички баби Трав'янчихи. У волості служив писарчуком до першої мобілізації року 1914-го. Всю систему колишніх управ, усі ті суди селянські, всю сваволю урядників, мирових посередників, писарів та помічників їхніх я не забуду, здається, довіку.

Волость залишив я року 1914-го. Платив тоді мені писар п'ять карбованців на місяць – ледве-ледве на харчі вистачало, а треба ж було зодягнутися, взутися... Дома – в батьків – сім'я все прибувала, а злидні, здавалося, напосідали все жвавіше й жвавіше: батько вже не мав снаги допомагати ще й мені.

Я вирішив їхати на заробітки до Києва. До Києва ми приїхали найматися удвох: батько – грузити на березі дрова, а я – невідомо ще на яку роботу.

Цілу ніч ми розмовляли на пароплаві з батьком, як би то знайти мені кращу роботу; батько раїв мені двірником десь стати – робота легка, а грамотному, мовляв, чоловіку кращої й шукати не треба.

Або, наприклад, черевики від хазяїна чистити; спритний хлопець на три – чотири карбованці начистить за день, а хазяїнові ж треба платити два. Харчі хазяїнські, хвартух видається, щоб одежа не псувалася...

Мені більше подобалася остання рада: чистити черевики. Я чистив черевики, а коли прийшли з Подолу одвідати мене батько, я, пам'ятаю, розплакався з жалю: хіба таки мені не можна знайти щось краще, аніж черевики?.. Сидиш на розі, неначе старець який під Лаврою.

Батько купили два фунти свіжої булки – ми мовчки їли ту булку на вулиці, в пилюзі.

– Що ж я, сину, поможу тобі, як я й сам – добре знаєш – ніколи красних днів не бачу: як не коса, то лямка...

І перший раз я побачив тоді, як скотилися в батька по виду дві сльозини.

До речі, випадок у моєму житті завжди грав велику роль, більше – я глибоко вірив, що чиясь незрима рука керує добрими й злими вчинками людей; на сьогодні, цілком зрозуміло, смішно про це говорити, але в моїй уяві – вбогої мужицької дитини, що прийшла до міста шукати щастя, стояв образ незримої, фатальної руки.

Справді, як мені було не вірити в чарівну силу того чи іншого випадку в моєму житті, коли я абсолютно несподівано опинився на посаді реєстратора повітової земської управи – сидів поруч з «панянками», що їм тиждень тому, може, чистив був черевики?..

Молодість свою – оті літа красні, що ніколи вже не повернуться, – я прожив у надзвичайній матеріальній скруті, часто й густо в запеклій боротьбі за шматок хліба.

Перебуваючи на службі в земстві, я за порадою одного студента почав ретельно одвідувати так звані вечірні гімназійні курси, – склав пізніше іспити за шість класів гімназії.

Року 1920-го я вступив до Київського інституту народної освіти, дійшов до третього курсу, але закінчити інститут мені не пощастило, головним чином через матеріальну скруту...

Писати почав я року 1919-го, коли газета «Боротьба» видрукувала перше моє оповідання «На буряки», писав я свої перші твори легко: за два – три вечори, не маючи жодного уявлення про техніку прози, стиль, – все це прийшло до мене пізніше.

Мої учителі – Винниченко, Стефаник, Кнут Гамсун, Васильченко.

Мрію написати колись бодай одну повість та десятків зо два оповідань, написати їх так, щоб авторові не соромно було говорити в імені української літератури, не соромно носити почесне ім'я письменника: цього імені, на мою думку, я ще не заслужив, як не заслужили його й деякі безпардонно прославлені сучасні письменники.

1925

[Без підпису]

Фавст Григорій Косинка

Коли догоратиме у віках остання зоря, – горітиме моя думка і страждання, а на чорній смугі неба кривавими літерами спалахнуть пророчі Франкові слова:

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздоріжжі,
Людським призи́рством, ніби струпом вкритий!..

В імені твоєму, Фавсте з Поділля, я пишу ці рядки. Хай наступні покоління згадають твоє ім'я велике, хай на коліна стануть перед стражданнями твоїми.

Дорогий мені, до болю рідний, Фавсте! Ти не знаєш, зрозуміла річ, таких слів страшних, як «народна трагедія», – чужі й незрозумілі тобі слова ці. Ти – до примітиву простий. Адже перед своєю смертю – короткою і страшною – ти зумів тільки намалювати в камері ч. 12 маленьку труну з хрестиком і видряпати під тією труною – нігтем на стіні – своє ім'я і прізвище: «Прокіп Конюшина». Оце і все.

...Тоді саме Різдвяної ночі клепає мороз, коли до нашої камери перевели з тюремної «секретки» Конюшину: з обличчя був сивий, схожий на Фавста, що його звикли бачити у виставах оперових театрів.

Губи Конюшині спухли, він ловив і ковтав тепле й важке повітря камери, а сам робив тремтячими руками дивні рухи, ніби збирався шатнути у якусь безодню...

Вахлюватий селюх, він підозріло оглядав усіх присутніх, до всіх ласкаво посміхався, шептав щось, а далі несподівано сів на краєчок нар і голосно, під регіт присутніх, заявив:

– Диви, от історія. І тут люди є, га?..

Камера, повторюю, зустріла слова Конюшини сміхом: уперше, вирішили всі, довелося людині познайомитися з тюрмою.

Офіцер Кленцов, що любив був залякувати таких новаків, пильно оглянув Конюшину з усіх боків, іронічно скривив рота і суворо, допитливо звернувся до Конюшини:

– Бандит?..

Конюшина мовчав. Тоді офіцер, не стримуючи більше сміху, сказав до всіх присутніх у камері:

– Фавста привелі. Пасідім больше – Гете увідім... А всьо такі, парнішка, за якіє грехі тебє в нашу камеру прігналі, а?

Конюшина не поспішав відповідати, він звів стомлені очі на згорбленого Кленцова, на всіх, і несподівано запитав офіцера з ноткою злоби:

– Хіба тобі не однаково?

З кутка, недалеко вікна, пролунав хриплий бас:

– Правильно. Молодець Фавст. Так і треба одказувати... Він же тебе не питає, чого ти погони згубив? – визвірився до Кленцова той такий хриплий голос з кутка.

Кленцов в'їдливо огризнувся, але його ніхто не підтримав. Правда, усім до вподоби було нове прізвище, що його дав Конюшині Кленцов: «Фавст». То нічого, що сам Конюшина не розумів, до чого воно – прізвище таке. Про великого Гете він теж уперше чув у камері...

Фавст з Поділля не знав ще, чи сміються тут з його вахлюватости і вбогости, чи такі підтримують проти Кленцова, – тоді ще раз обвів усіх своїми великими, сірими очима – побачив глузливу усмішку на устах Кленцова, але все-таки вирішив чомусь, що такі підтримують його, Фавста з Поділля.

Урочисто витяг з кишені засмальцьованого кисета, поклав його на білі, латками вкриті штани, добродушно засміявся:

– Куріть, хай дома не журяться, – сказав він. – Добре тут у вас, а я... Так добре, що й сказати не могу: тепло, затишно, а головне – люди є... Там, де був я...

Він раптом замовк.

– До віку б гадам таке добро! – вихопився з кутка той таки голос, що підтримав був Конюшину проти Кленцова.

Фавст здивовано підвів очі: чи не сказав він якоїсь дурниці? Здається, що ні, але краще йому не цвенькати, бо тюрма – сам знає – не дуже любить балакучих... Тоді здалека, з характерною і притаманною лише селянам дипломатією, почав був виправдуватися:

– Ая. У вас, кажу, тому добре, що – тепло, нари є...

– ... С-сш! Як він мені болить! Проклятий, як він мені болить. Пся крев, пся мать, зані-мій.

По камері бігав у валянках невідомий Фавстові чоловік, з походження і вимови, видно було, поляк, і все лаяв свої зуби, спльовуючи раз-у-раз ріденьку слину з рота.

Коли пан Яцьківський – так звали його – зупинився навпроти Фавста й попросив скрутити йому цигарку, то Фавст щиро почав йому раяти:

– Ая, зуби? Знаю. Це якби самогон-первак, а тоді намочити махорки з папороттю й закласти на той пеньок – повірте, одразу заніміє. Я знаю.

Яцьківський образився:

– Цо? Заніміє? Ти краще, хлопе, порадь це своєму батькові, розумієш? Маєш його? Заніміє.

Але Конюшина не бачив, здавалося, нічого образливого: порада була, як порада. Йому навіть зробилося трохи смішно, що такий плюгавий панок у валянках, а диви – настовбурчився, розсердився і гасає по камері з кутка в куток. Знизивши плечима, Конюшина мимоволі задивився на цього гоноровитого панка.

А треба знати, що пан Яцьківський був із своїм гонором за втіху для всієї камери: конфедератка, австрійська шинеля з білими орлами, бундючні вуса, а вже гонору того, що тільки в'їдливий Кленцов міг його збити жартуючи:

– У пана Яцьківського, – казав він серйозно, – воша теж дурно не лізе... Чому, поспи-таєте? Вона завжди шукає історичні межі, що їх позбулися поляки...

Яцьківський, зрозуміла річ, люто лаявся на такі слова, але хіба можна зупинити Кленцова?

– ...Пан Яцьківський, – не звертаючи уваги на лайку, говорив Кленцов, – найбільше тужить за блискучим минулим Степана Баторія... А щодо вошей, то я на власні вуха чув, як він запитував одну блондинку: з якого воеводства, пані? З Бельведеру?..

Це, повторюю, була між іншим, побутова дрібничка, не варта серйозної уваги, бо сварилися ми день-у-день разів п'ять-шість, коли говорили на такі гострі теми. Я занотовую цю дрібничку тому, щоб колись намалювати образ Кленцова, як носія великодержавного шовінізму.

Пізніше, коли Фавст спав поруч мене, йому на світанку, – розповідав, – снилися сади у білому цвіту і зелене Поділля...

– Весна, – казав, – часто сниться мені.

Ми тлумачили ті сни його так, що швидко Фавстові ходити за плугом, швидко йому боронувати поле, бо коли сниться тобі щось зелене, то річ ясна – жити будеш. І село, казав, снилося: тліло в диму, наміткою білою з вишневого цвіту вкривалося, а коли додивлятися до тієї намітки, то пахла йому – рілля, заполона на пар; вона пахла, здавалося, торічним гноєм... І птиця у високому небі кричала.

– Такий сон, – говорив мені Фавст. – Що він має значити?

Я, пам'ятаю, не відповів тоді Фавстові, бо з цікавістю прислухався до розмови Маламета з паном Яцьківським:

– У тебе болит зуб – говорив Маламет. – я ничево, не протестую... Пусть, у каждого своя болезнь. Но когда в меня острый колит, когда з меня кров капает, когда... – і ти ругаєш. Я, как я должен?..

– Кумедія, їй-богу, – щиро, по-селянському, сказав мені Фавст. – Мені такий сон миленький наснився, а вони – за парашу гризуться...

...Подномайсь!

У глухих коридорах свистять вартові, брязкають ключами, а прославлений на всю тюрму Сторожук, благословляє матюком Христа і нас усіх... Заспана камера встає, кидає жужмом постіль по кутках і, прокашлюючись, стає по-військовому у дві лави, був такий звичай – вибити в арештанта дух протесту, звести його бодай до образу Конончука, що давно вже втратив образ людський.

(Декілька слів про Конончука. – *Авт.*)

Це – темне і вбоге село, село, яке підписує собі акти обвинувачення трьома хрестиками, а вже пізніше, в тюрмі, падає додолу на коліна, коли побачить кришку хліба; мужа на такому Конончукові така велика і плідна, що здається іноді, ніби його тіло схоже на рябе мило... Коли пройде вранішня повірка – завжди коротка і занадто вже ділова – Конончук сідає, як каже Кленцов, «читати газету»: бльондинки уп'ялись йому в тіло і треба довго шарувати Конончукові свої кістки товстою, мужицькою сорочкою, щоб примусити тих бльондинок падати й сипатися на поміст... Висівки сиплються – така мужа!

Обличчя у Фавста кривиться, мов у дитини – він от-от, здається, розплачеться; важко зітхає, журно хитає головою і, допомагаючи Конончукові, бере одну бльондинку за лапки, кладе її на поміст і дико б'є черевиком...

– Отак її треба! – приказує Фавст: – Ех, Конончук! Твоя бльондинка, видно, не з Бельведеру? Бачиш, вона не лясає під черевиком, як пана Яцьківського воша. То воша, можна сказати, інтелігентна, панська воша... Правда, господин поручик?

Після такої репліки, а головне – такого безцеремонного і різкого запитання збоку Фавста до Кленцова, – у мене великий сумнів, що Фавст – незрячий гречкосій... Хто він такий?

(Мотив цей розробити. – *Авт.*)

Кленцов польською мовою (він сидів у польських тюрмах, де дають з патронату білий хліб, вряди-годи масло, каву, і книжок – професорська, мовляв, бібліотека) гне матюки і пильно, з ненавистю й підозрою, дивиться у вічі Фавстові.

– Жаль-жаль, – говорить Кленцов, – що тебе не посадовили до блатних... Жаль, там би одразу бандитський дух вивіявся...

Фавст щиро сміється:

– Що мені блатні, – каже він, – адже там скрізь – ми, а не ви... Офіцера зустріти, та ще офіцера з лейбиком – другий табак, Кленцов. Справді, як вони, варвари, тримають вас невинно п'ятий місяць?.. Це ж, погодьтеся, некультурно, ая...

...Хто такий Фавст? У мене більше ніяких сумнівів, що це не такий уже звичайний собі «дядюшка» з далекого Поділля.

На цьому місці між Фавстом і Кленцовим, як пишуть деякі галичани, завжди розпочинається лайка, але сьогодні обійшлися обидва без неї; правда, Кленцов устиг все таки огризнутися:

– П'ять місяцев, господин Фавст, ето ещо не трюпка, а ти... ти определённо пайдьош в земельний камітет спасать самостейную...

– Сволоч ти! – коротко ругнув Фавст. Але наш похмурий, вічно заляканий карцерами й карами, староста зупинив короткою лайкою обох і, обвівши очима по всіх кутках камери, нака-

зав ставати в ряди – у дві лави: надходила чергова візитація тюремного начальства – перевірка по-старому й по-новому.

Ще далеко до камери було чути дзвін острогів – дзінь, дзінь... Блискучі, кавалерійські остроги носив, як відомо було нам, начальник корпусу № 6 – прищуватий, синьогнідий якийсь на виду, цинічно-нахабний – Бейзер (євреї-арештанти дали йому прізвище – «зла собака»); він завжди, коли тільки одвідував нашу камеру, дивився в першу чергу на вбоге Конончукове лахміття – кривив з огидою обличчя, так ніби він побачив кубло гадів, а не постіль Конончукову.

Сплювував на долівку, хоч нам за інструкцією категорично було заборонено плювати на підлогу. Бейзер переводив свої сухі, зеленкуваті очі, схожі трохи на баранячі, на Фавста – він раз-у-раз робив Фавстові якесь запитання, не було того дня, щоб він поминув його в ряду, не поспитавши:

– В чьом обвіняють тебе?..

Ми всі з великим напруженням чекали на цю відповідь: цікаво, за яку провину посадили цього таємничого Фавста? Висидіти три місяці в «секретці», знали ми, не всякий зможе... А сам Кононшина Прокіп удавав із себе – не було ніякого сумніву – наївного селяка з Поділля.

Пильно дивилися – разом з Бейзером – у сірі, гранітні Фавстові очі – там глибоко-глибоко заховано було ненависть і зневагу не тільки до Бейзера, а до всіх нас; ненависть іноді іскрами вигравала на чоловічках, – тоді у Фавста тремтіли з обурення руки, – але він завжди умів стримувати свої чуття – він спокійно відповідав запитанням:

– За що? Ая, повстання.

Така відповідь нервувала Бейзера, – він не міг стримати свого гніву, він висмикував з чорної – офіцерського сукна – шинелі руку і, тупаючи ногою, вимахував тією рукою так, ніби намагався на всю силу вдарити Фавста в обличчя.

– Бандит, бога твою мати, а? – оскаженіло вигукнув Бейзер.

Ми, арештанти, найбільше боялися цієї хвилини сказу: ми були глибоко переконані, що Фавст, хоч і виснажений докраю, відповів би на удар, більше того, він готовий був перекусити горлянку...

Фавст мовчав. Він тільки скалив свої здорові, білі й рівні зуби, а злоба, різко підкреслена на його мужицькому обличчі, спадала аж на сухі, колись соковиті губи – застигала там, здавалося, разом із слиною.

Він ковтав її, криво усміхався, а сам дивився на підлогу. Бейзер залишив на хвилину Фавста; він суворо, допитливо, ніби справді від нього так багато залежні були ми, оглядав кожного; Кленцов, радіючи, очевидно, що Фавстові була така «баня», – розсміявся, але Бейзер помітив таку несподівану радість:

– Ей, ти... как тебя? Чево ржош, чему ти радуєшся?..

Кленцов вирівнявся і, зціпивши зуби на образливе «ти», промовив зі зла:

– Арестант – тоже человек... Да.

– Сутки карцера, – глухо наказав Бейзер.

І Кленцова, без курива і без хліба, повели кудись з камери.

А Бейзер знову повернувся обличчям до Фавста:

– Где твоя нара? – запитав.

– Третья.

Начальник корпусу пильно обдивився з усіх боків Фавстове ліжко, торбу, рушника, вишитого з ключем журавлиним... Уже хотів був рушати з камери, як раптом прочитав видряпане: «Прокіп Кононшина», а внизу – «Христос Воскресе, Галло...»

– «Христос Воскресе» – тоже твайо? – запитав з іронією Бейзер.

– У мене Він не воскресне... Чого тобі треба? – була Фавстова відповідь.

– Троє суток карцера... без хлеба, кровать привінтить.

Бейзер скаженів.

– Кто бросил окурок? – гукав він на всю камеру. – Чашки, стекло, ложки, ножи... Проверить, отобразить!.. На три дня поднят в камере нари, староста.

– Слушаюсь.

(Додати деякі деталі. – *Авт.*).

– ...Камеру лішіть на неделю передачі... забил, за окурок – суткі карцера. Я... протест і бандітизм.

Репліка якогось копійчаного меншовика або укапіста:

– Ведь билі же когда-то тюрьми, сиделі, живие, люди...

За дверима нашої камери затихав десь у глухих коридорах малиновий дзвін на острогах начальника корпусу № 6 – Бейзера.

Старий карцер, де сидів був Фавст, бачив і чув у своїх кам'яних шорах багато трагедій: там божеволіли, там вішалися, розбивали голову об стінку – всього було, все бачив і чув старий карцер.

Аж позеленів од цвілі, од віку свого давнього і сліз людських; по кутках протягувалася вже вода, а зимою, зрозуміло, вона трохи підмерзала й сковзалися ноги на такому льодку тонкому.

Фавст розповідав свою історію немудру так:

– Коли мене Бейзер, – каже він, – кинув був до цієї ями, цвіллю вкритої, я хотів просити його, щоб одразу взяли мене на розстріл... Це була не секретка, ні. Подумай, яка мені рація гнити на пні, коли я знаю свій кінець краще за Бейзера?

Я загнув йому матюка у вічко і, повіриш, трохи полегшало... матюкнувся я не тому, що люблю лайку, ні, зо мною трапилося щось таке незрозуміле, що й досі не можу з'ясувати собі.

Горіла голова, а тюрма, – уяви собі, наша велика тюрма, виломлюється з ґрунтом і летить високо-високо понад борами...

І добре пам'ятаю мою суперечку з Бейзером: «Брешеш, ніби кажу йому, – хай скрізь – тюрми, хай скрізь карцер і кара, але маєш добрий знак: одна вже виломилася з ґрунту, летить». І знаєш, я вперше почав тоді так сміятися. Мені стало раптом страшно: що зробили з мене за сім місяців? Той дурень даремне Фавста згадував і легенди – я живий ще, хоч моя історія варта теж легенди.

...Знаю, мені вже не жити, нема мені повороту до життя – кров'ю харкаю... Дивно, один поет – цілком хворий, на мою думку, написав два рядки у карцері:

«Сліпе село лютує,
А Україна кров'ю харкає»...

Сліпе село... Тут, у карцері, засміявся я на слова слідчого: вони питають, де сходилися на раду? Де, в кого?

Фавст притулився щочкою до холодної стінки і тихо шептав: «У моєї рідної сестри, чуєте?»... Далі вирівнявся і цитував собі з якогось філософа: «Панувати над рабами, обернути кожного на автомат, – такий, здебільшого, намір у деспотів»...

...Так знайте, – говорив до стінки далі, – Прокіп Конюшина ніколи не буде зрадником. Я загину, сотні й тисячі таких, як я, але ніколи, ніколи не продаватиму сестри своєї. І нікого не продаватиму. Юдою не буду.

Фавст плакав... йому все ще, здавалося, стояв образ слідчого Однорогова, говорив ніби до нього:

– Каже мені Однорогов: «Ти, Конюшина, трудового проісходження, ти – бедняк, ти получил образование, ти, наконец, не Грицько ілі Омелько какой-то... но, почему, із яких побуждений ти примкнул к преступному обществу самостейников! Почему принял участие в возстаніи?»

Конюшина відповідав:

– Ая... Пішов, не можна не йти, бо коли підпалили хату Грицькові та Омелькові, то вони лише тоді за вила і гідність свою згадають, ая... Мені ж, самі сказали, людині свідомій, треба свідомо і прямо у вічі ворогові дивитися...

Так йому, нібито, сказав був Фавст, а він на це усміхнувся, дав гарну папіросу:

– Кури, мовляв, Конюшина, наші, а скажи нам, де поділися ваші, де були бандити?

Перехилив Однорогов через стіл голову і, трохи заспаний, процідив крізь зуби:

– Замахнувся і на всю руку вдарив по зубах.

Фавст, пам'ятає, до крові, до кістки прокусив йому руку ту – тільки прикладами врятували життя Однорогову, занапастивши Фавстове: його тримали після цієї історії три місяці в так званому секретному підвідділі.

...Дні текли. Конюшина почав кашляти кров'ю, – тоді перевели до загальної тюрми, до камери Ч. 12.

– Дзинь-бом, дзинь-бом...

(Подати уривки з пісні, настрої. – *Авт.*)

– Слухай, – каже мені Фавст, – вони співають цієї пісні так, як смуток власний п'ють...

Правда, чи? А мені здається, нема чого й сумувати: справді, я пережив був таку велику радість і захоплення, що й досі обертом голова йде, як згадаю минуле...

Кінь був у мене – Іскра, а коли виїздила наша сотня з лісу – у гривах кінських пісні цвіли, зелені бори дороги нам стелили, і ми були самі, як бір, зелені – такі молоді й завзяті...

На команду: «Кіннота, на коні!» вихром злітали, острогами дзвонили і стременами бряжчали, аж підкови цокотіли в коней – мчали так степами українськими; а поруч – бір, бором – ніч з вогнями йде: тоді горіли бори...

І знову співали старої тюремної пісні:

Слишно там ідуть...

Где-то, кого-то на каторгу ведуть...

– Не співайте! Не зацвітуть, ніколи вже не зацвітуть пісні на гриві мого коня! І я все-таки не буду журитися: ми вмираємо в ім'я наступних поколінь...

Підійшов до дверей, довго читав видряпане нігтем:

«Тут була остання ніч... Ми загинули за волю свого народу; той хто одвідає цю камеру, хай згадає нас... Земля українська кров'ю окроплена, вони – гній і труп... Люди без волі, без бажання навіть...»

Далі все було засмальцоване, так що годі прочитати.

Фавст стояв і довго думав: йому не треба було говорити такі слова, не до нього звернена була скарга смертників...

– «Остання ніч», – зафіксувала його пам'ять. – Коли ця остання ніч прийде до нього, Конюшини?

Знесилений упав на залізне ліжко. Він не пам'ятав уже, чи це був сон, чи справді було колись таке життя? Згадував...

– ...Сьогодні – багата кутя, ая... У мене не було ще тоді Іскри, не цвіли пісні наші над борами. Стояла мати коло столу, лямпадку перед образами засвічувала:

«Святий вечір, діти, надходить, – казали, – не пустуйте!»...

І долівка в хаті, вимазана Оксанкою, блищала, і наші очі дитячі блищали радістю і щастям... Мати не сердилася, коли малий Яцько смикав їх за спідницю, приказуючи: «Перший пиріжок, мамо, мені!»

– «Добре, Яцю, тобі. А кому ж? Тільки тобі!» – гладили рукою його найжачену голову й посилали до батька.

А батькові очі світилися, мов у святого Миколая на божнику, він садовив праворуч себе Яця, а ліворуч – Настусю, і бавив обох, ая...

Повз них проходила горда Оксана, вона старша була і робітниця в матері найперша; в Оксанчиній косі, пам'ятаю, маком синіла стрічка...

– «Чиясь файна молода буде», – подумав. А вона повернулася тоді до мене, засміялася:

– Отакої, паничу наш, – сказала, – на вулицю нівроку вам, навідується, а дров урубати, то... «хай тато».

Пожурила і пристрамила його тоді Оксанка; батько наче не чують цього – сива голова туркоче дітям якісь казкові слова:

– Ми вже того щастя не зазнаємо, а прийде, діти, тая... Та всім убогим людям дадуть землі...»

Находила багата кутя, Святий вечір. (Наступ Муравйова на село. Руїни, десятий відповідає. Смерть Фавстового батька. Скрині. Хлипало у бур'янах зотліле село. Образ матері. – *Авт.*).

– «Надівай, Оксанко, стрічки Насті, в'яжи червоного пояса Яцеві».

(Змалювати до дрібниць сцени бою. На чолі загону – Прокіп Конюшина. Фавст-Конюшина збожеволів у карцері. – *Авт.*).

Сторожукове пильне око; заспане, пом'яте якесь, мов простираadlo у повії, обличчя, мутні очі, особливі вуса, схожі на тоненькі ковбаси – (підливані), якісь тютюновим димом; у передніх яснах – два здорові, вовчі зуби, валькована шия...

Він, Сторожук, вклоняться Бейзерові:

– Хилий какой-то... – Сміється Сторожук.

Веселий він, звичайно, завжди в такі урочисті хвилини. Мугикає з пісні два рядки.

Нудить Сторожукові горілка, тоді йде ригати до раковини, йому нагадують, що треба поспішати.

Камера. Фавст узяв з нар свою торбу, розв'язав її, підходить до Конончука, каже:

– У вас, дядьку, хвалилися, син є? Але він увечорі не принесе сюди – прийміть мою, я буду вашим гостем сьогодні.

Він повертався до Кленцова:

– Не радійте, офіцере, з моєї страти... Пам'ятайте: «сотні поляжуть, тисячі натомість стануть до боротьби...»

Маламет молився богам. Вечір, ніч.

Фавст нерухомо сидів годину, скося дивився на всіх нас і тихо шептав щось, а далі підвівся, поспитав пана Яцьківського:

– Де, твоя, Яцьківський, кружечка з (орлами), га? Дайте мені води!

Голос зростав, переходив у шепотіння:

– Чуєте, Сторожук списки читає?...

Він ще припав був до відра й пив воду, але після цього, свідомого, здавалося нам, вчинку, – він уже не приходив більше до свідомости, він збожеволів.

Ловив руками повітря, ніби намагався смикнути за повід коня... Бігає по камері, гукає:

– Кіннота, на коні! До бою!..

– Хлопці, чий кінь збіжить з Іскрою? Сторожукові потрібна кров моя? Маєш її, пий!

Він ударив щиколотками по пругові дверей, розбив до крові руки і, на здивовання усіх, почав малювати на стіні велику літеру... Не скінчив, а знову гукнув на всю камеру:

– Кіннота, на коні! Рівняйся, до бою ладнайся!

На порозі камери стояв Сторожук. Він узяв Фавста за скривавлену руку, міцно стиснув її, глянув своїми мутними очима на всіх нас і вивів Конюшину з камери востаннє...

Камера зааніміла з жаху.

У сусідній камері, «етапній», співали студенти – новаки ще нашої тюрми:

Ой, радуйся, земле,
Син Божий народився...

А Конончук держав у руках шматок хліба, що його дав йому Фавст з Поділля, і ридав.

2. 4. 1923.

Сину мій!⁹ Наталія Стрілець

Григорій Косинка мій перший син. Народився він у 1899 році, коли ми жили у селі Щербанівці. Батько Грицька Михайло Григорович Стрілець був селянином-бідняком. Мало-земелля та злидні примусили нас покинути рідне село й вирушити шукати кращої долі поза межами України. Але дарма. В блуканнях «по світу» (далекий Амур та Байкал) нічого кращого не знайшли. Поневірялися по чужих краях з півроку, а потім я умовила чоловіка повернутися на Україну. На батьківщині зустріли нас ще гірші злидні. Михайло став робітником на цукроварні, а Грицькові довелося змалку працювати на панських економіях. Я з болем у серці казала своєму маленькому Грицькові: «Заробляй, синку, треба... Ми бідні...» Бажала я кращої долі своєму синові. Здавалося, що мій Гриць, серед дітей його віку, був не такий, як інші. Він був допитливий, до всього придивлявся, на все звертав увагу й у нього виникало безліч запитань про навколишній світ.

Грицько змалку любив природу. Вже й пізніше, коли приїздив додому на село, сміючись казав: «Як і раніш, безмежне поле зустрічає – уклін його жита передають», «Шелестом пшениці зі мною вітер розмовляє». А як любив Грицько квіти! Зірве було, роздивиться пильненько, заплющить очі – пахощі вбирає. То бережно збере й подає мені на втіху, а сам питає: «Розкажіть, мамо, як квітка зветься і чому синя, а та червона?» Переказували люди, як уже дорослим став, казав: «Моя мати квіти добре знає й кожную назове, і щось розкаже». А надвечір я тихо наспівую собі за прядкою, коли бачу – Гриць мій прислухається. Я тоді голосніше почну співати, а він аж усміхнеться. Потім сам багато знав пісень і загадував: «Заспівайте мені, мамо, ту або іншу». Бувало, не спить дитина, на лікоть рученята поставить, голівку схилить і слухає, як з вулиці спів долинає... Пісня все ближче, ближче... Оченята у Грицька поблискують у темряві. А коли пісня покотиться селом, затихаючи в далечині, тільки тоді покладе голівку й спить моя дитина... Полюбилися Грицькові ці вечірні співи.

Коли Грицько підріс, грамоті вчив його мій батько – дід Роман, який жив у селі Красному. Дід Роман привчив Грицька до читання, і з книгою він не розлучався. А мені так боляче було, що у дитини для навчання бракувало вільної години. Я робила все що могла, аби Гриць працював тільки улітку, а узимку ходив до школи. Але наша родина зазнавала великих злиднів. Крім Грицька, у мене було ще троє дітей. Тому батько влаштував його на цукроварню, де він працював дві зими. На цукроварні було йому дуже важко працювати, та й до школи не міг уже ходити. У 1914 році Грицько покинув нас – поїхав до Києва шукати кращих заробітків, хотів ще й вчитися далі. У Києві добрі люди влаштували його до якоїсь канцелярії на роботу, та й вчився у вечірніх класах.

У 1920 році помер батько Грицька. Залишилося у мене ще п'ятеро дітей. Усі були малі, а Прісю носила ще на руках. Отож на плечі Грицька лягли турботи про родину. Григорій весь час піклувався про мене, про своїх братів і сестер. Вони й жили у них у Києві – вчилися. До останнього дня допомагав як міг.

Сину мій, твої теплі слова, глибоку синівну любов та повагу я в серці зберегла на все життя.

---

⁹ Спогади матері Григорія Косинки записані Т. М. Мороз-Стрілець.

Спогад серце гріє Тамара Мороз-Стрілець

*І день не день, і йде не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забирають
Все добре з собою.*

Т. Шевченко

Пригадую 1968 рік. Готувалися відзначити перший ювілей Григорія Косинки – 70-річчя з дня народження. Ювілейна комісія ухвалила зібрати спогади про Косинку й видати їх до ювілейної дати – листопада 1969 року. На підготовку й оформлення видання було обмаль часу. Проте встигли, й збірка вийшла з друку буквально напередодні ювілейного вечора.

Стрілою збігають літа... Ось уже наближається й 90-річчя... Підготовлено найповніше видання творів Григорія Косинки.

При підготовці цієї книги переді мною постав далекий, але живий образ Григорія Михайловича: натхненне обличчя, ласкава усмішка, а лагідні й пильні його очі, знов, як і тоді, ніби промовили до мене:

– Тамарча! Ти була поруч зі мною десять років. Ти знаєш про мене те, чого ніхто не знає. Майже всі роки мого творчого життя пролинули поруч з тобою. Розкажи про мене.

Григорій Михайлович був середній на зріст. Ходив бадьоро, швидко, з піднятою, ніби закинутою головою й здавався вищим, ніж був. Волосся світло-русяве, хвилясте. Передусім привертали до себе увагу його блакитні, що мінилися аж до синіх, очі – глибокі й променисті.

Вловити промені того вогню художникам, що його малювали, якось не щастило. Найдалішим був олійний портрет художника Курочки-Армашевського. Портрет цей, на жаль, загинув.

За характером Косинка був доброзичливий, прямодушний, одвертий, м'який. У вчинках і діях відчувалася впевненість, і тоді проступали риси вольової вдачі. Те, що задумав, те, чого хотів, досягав і здійснював. Саме ці риси його характеру впали мені в око відразу ж після нашого знайомства.

Вперше з Григорієм Косинкою я зустрілась під Новий, 1924 рік. На зустріч Нового року Григорія Михайловича запросив мій товариш. Згодом він розповів мені, як це відбулося: «Зустрів я Косинку (знайомі вони були з університету) й питаю:

– Де зустрічатимеш Новий рік?

– Та, мабуть, ніде. Щось не накльовується нічого цікавого, – відповів.

– То приходь до нашого гурту, – кажу йому.

– І чого це я туди піду? Що за інтерес зустрічати Новий рік у колі малознайомих?

– А у цьому колі буде Тамара Мороз, – сказав я.

– Справді? Тоді прийду. Треба ж нарешті побачити цю дівчину. Між товаришами тільки й мови: Тамара Мороз та Тамара Мороз, а очі барвінкові, а очі неповторні... Що ж, подивимось... Кажи адресу – прийду. Буде про що поговорити з товаришами...»

Ми всі уже зібралися, коли до кімнати легкою ходою увійшов Григорій Михайлович. Стримано вклонився, і я почула:

– А, Гриць! От добре, тепер сумно не буде.

Коли знайомили нас, то дзвінко сказав:

– Я – Стрілець.

Хтось коло мене тихенько мовив:

– Це Григорій Косинка.

– То й що? – сказала я.

Григорій, думаючи, що то я відповіла на його слова: «Я – Стрілець», блиснув очима, тріпнув чубом і мовив:

– Та нічого, щоб знали, оце й усе...

Я все чекала й придивлялася, коли він виявить себе так, як характеризували мені його товариші. А він майже не брав участі в іграх, веселошах. Протягом вечора між нами хоч і були коротенькі розмови, проте він якось раптом одходив і спостерігав за мною більше здаля. Я ніяковіла: було ж мені вісімнадцять.

Товариші Григорія зверталися до нього:

– Грицю! Чого такий мовчазний? Не пізнаємо тебе.

– Що тобі? Занедужав? Чи, може, з очей?

– Атож, – відказував Григорій, – саме з очей...

Того вечора ми й не бачили його веселим.

Під ранок, коли почали розходитись, Григорій рішуче, з притиском на першому слові, сказав:

– Я проведу панну Тамару додому. Сам проведу. – Схопив мене за руку й звернувся до всіх – Бувайте здоровенькі, друзі! Красенько дякую!

Ніч була «місячна, зоряна, ясна»... Кружовієм летів сріблястий сніжок... А ми поволі йшли і йшли... Аж ось уже почало розвиднятися... Хіба ж могло тоді спасти на думку, що ця біла іскриста дорога є початком спільного нашого шляху?...

Зустрічалися дедалі частіше. Поступово помічалася спільність поглядів, смаків, бажань і прагнень.

Я раніше співала в українському народному хорі, яким керував тоді молодий композитор Михайло Вериківський. Григорій Михайлович, виявилось, дуже любив спів. Збирав пісні. І я раділа, що могла йому в цьому допомогти.

Літо принесло нові, неповторні дні, сповнені поезії, щастя, радості буття... Улюблені місця прогулянок – за Дніпром. На мальовничій Довбичці та на чорторійських озерах і луках... Мені подобалось, як Григорій помічав і тонко відчував явища природи, її красу. Впивався чарами Дніпра. Розповіді його були такими барвистими! Здавалося, що й сонце того літа посміхалося тільки нам! Григорій читав мені Шевченка, Коцюбинського, Дмитра Загула, Лесю Українку та багатьох інших авторів. Здебільшого бувало так, що ми обоє однаково сприймали й розуміли художні твори.

Проминуло літо... А восени й побралися.

Мій внутрішній світ був близьким до духовного світу Косинки, тогочасного бурхливого життя, й я одразу увійшла у коло інтересів Косинки та його друзів.

З перших років свого свідомого життя я кохалася у мистецтві, поезії. Трудовий шлях мій почався, так би мовити, з «літературної діяльності» – розклеювала газети на парканах. У революційні дні, часи громадянської війни газети виходили малим тиражем. Друкували їх на цупкому (рудому або темно-сірому обгортковому) папері, з текстом на одному боці.

Ледь починало розвиднюватися, я з шанькою через плече та цеберком клейстеру поспішала на вулицю Леніна, № 19. У цьому будинку були редакції багатьох газет. Розклеювачів знайомили з найголовнішими постановами, розпорядженнями, новинами. Одержували газети: «Комуніст», «Укрроста», «Вісті Київського губревкому», «Більшовик» та інші й на певних, закріплених за кожним вулицях розклеювали їх на парканах та стінах будинків. За мною були вулиці: Театральна, Велика Підвальна, Бульварно-Кудрявська, Чеховський провулок. Шви-

денько розклеївши першу пачку, бігла за другою. За сучасною характеристикою, була ударником. Люди, йдучи на роботу, мали змогу познайомитися з новинами тогочасного бурхливого життя. Часто читали з-під рук або запитували:

– Дівчинко, а що там нового? Що варто прочитати найперше?

Знайомі знали про мою роботу, називали мене «газетяр» й зверталися:

– Розкажи, що цікавого у газеті.

Отож я була й інформатором новин. Тепер такі функції виконує радіо. Тоді про радіо ще мови не було. Й слова такого не чули.

Увечері відвідувала Київський робітничий університет (вільний слухач, бо ще не підійшов вік), який містився у приміщенні колишніх Вищих жіночих курсів, що на вулиці Чкалова, № 55, у будинку з колонами. Будинок зберігся. Серед слухачів університету було багато підлітків, а також «літніх» людей, такими нам тоді здавалися 20—25-річні хлопці, навчання яких перервала громадянська війна. Я тулилася до юних, таких, як сама. Яюсь звернула увагу на зграйку дівчаток, які щось уважно й захоплено читали. Показали – тоненька книжечка зеленого кольору з смерекою на обкладинці. Прочитала: «Дмитро Загул. З зелених гір. 1918. «Час». Дівчинка гортає сторінки й читає вголос:

Гори, сподівайся і в нічку і в день!
О, серце, будь сміливим, гордим!
І виспівай душу потоком пісень,
І вми за останнім акордом!

Потім інше:

Ти приходиш до мене щоночі
В ту хвилину, як міцно я сплю,
Зазираєш в заплакані очі
І шепочеш: не плач... я люблю!..

Слухали в захопленні – такі співзвучні нашим настроям, думкам рядки... Переписували, що кому до душі. Мені ж дуже хотілося мати таку збірку. До мого заробітку «газетяра» батьки додали грошей, і я стала власником збірки «З зелених гір». Зберігала я цю збірку все життя.

Отак відбулося моє знайомство з чудовим поетом Дмитром Загулом. Згодом Загул став найближчим нашим з Григорієм другом, до останніх днів життя обох митців... І збірка «З зелених гір» втрачена...

До речі, з Григорієм Косинкою я теж познайомилася спочатку як з автором, зустрічаючи нариси, статті, публікації у тих газетах, що розклеювала на парканах. Згодом, коли ми бували разом, розповіла йому про це.

Григорій Михайлович був вдачі веселої, людина з тонким, соковитим гумором. Дотепний, гострий на слово. Робив це непомітно і з таким виглядом, немов би й не він. Одразу й не збагнеш, було, чи то жарт, чи правда. А коли починали сміятися, він кине погляд і неначе дивується: чого це, мовляв, так усім смішно?.. І тепер ще згадую про збори, де одним з пунктів порядку денного був звіт бібліотеки. Бібліотекар назвала твори, що їх беруть часто, а потім ті, що користуються меншим попитом, а далі сказала, що от такий-то роман ніхто не бере. І тут почувся голос Косинки:

– Його й вогонь не візьме!

Гриць швидко помічав типове в людині, висміював негативне. Його характеристики були влучні, соковиті. Вдало підбирав епітети. Читав чи декламував як справжній майстер художнього слова. Голос – дзвінкий, приємного тембру, чітка дикція.

Косинка часто виступав на ювілейних літературних вечорах. Пригадую такий вечір у січні 1927 року з нагоди 25-річчя літературної діяльності Василя Стефаника. На вечорі Григорій Михайлович читав новелу Стефаника «Сини» і присвячений письменникові вірш Марка Черемшини «Під осінь». Читав так гарно і так зворушливо, що аудиторія слухала затамувавши подих. Помітно було глибоку схвильованість і сльози на очах слухачів. У відгуках на вечір у пресі тоді писали: «Надзвичайне враження зробили на аудиторію «Сини» у читанні Косинки...»

Григорій Михайлович писав статті до річниць видатних людей. У травні 1921 року, вшановуючи пам'ять Івана Франка, видрукував статтю під назвою «Вічний революціонер». У червні того ж року в газеті «Більшовик» з'являється його велика стаття про Михайла Драгоманова «Слава борцеві за міжнародну єдність трудящих».

У 1927 році відзначали 40-річчя літературної діяльності Ольги Кобилянської. Григорій Михайлович надіслав їй вітального листа, який зберігається у музеї Кобилянської у Чернівцях.

І читанням, і розмовою Григорій умів зацікавити слухачів, він справді-таки перевілювався у кожний персонаж. Тонка іронія надавала привабливості його розповідям.

Коли бували у знайомих або збиралися у нас, то просили Григорія Михайловича розповісти якусь історію чи випадок. Казали: «Послухаєш Косинку – як у театрі побуваєш...»

Де був Косинка, лився потік доброзичливих жартів, дзвенів сміх. У товаристві він, як кажуть, був душею, його любили й часто називали Косиночкою, а при зустрічі зверталися: «А, здоров будь, Косиночко!»

Поводився з людьми просто, привітно. Без зайвого гонору, зверхності, хоча був уже тоді відомим і популярним письменником.

Сусіди (жили ми у спільній квартирі) поважали й любили його. Зустрічаючи літню людину чи дитину, він ніколи, було, не промине, щоб чогось не запитати або не сказати щось доречно.

У сусідів була маленька доня Олюнька. Григорій Михайлович любив побавитися з нею. Читав їй книжечки. А коли вийшла з друку його казка «Зимівля звірів», то першій їй подарував книжечку і сам прочитав. Олюня полюбила цю казочку. З того часу, стукаючи до Григорія Михайловича, вона зверталась словами казки: «Пусти, брате, погрітися». – «Ні, не пушу», – відповідав, як у казці, Григорій Михайлович, широко відчиняючи двері й щиро усміхаючись.

В сім'ї був уважний. З глибокою пошаною ставився до своїх батьків. Ніжно любив свою матусю. У своїй родині був найстарший, перший син. Окрім Григорія, в родині було ще три хлопці і двоє дівчат. Про своє дитинство Косинка написав у новелі «На буряки» (1919). Працював ще малим хлопчиною на цукровому заводі, а далі «...року 1914 покинув сухий вишняк коло батьківської хати, а сам рушив на заробітки до Києва...» (уривок з автобіографії).

Роботі на цукроварні присвячений його нарис «Лист з села» (1919).

У Києві чистив черевики, поневірявся по різних канцеляріях, працюючи кур'єром. Відвідував вечірні «гімназійні курси». Склав екстерном іспити за шість класів гімназії. Літературну діяльність почав з нарисів, ескізів, фейлетонів, дописів на актуальні тогочасні теми і друкував їх ще до появи новели «На буряки». У 1921 році вступив до Київського інституту народної освіти на історико-філологічний факультет.

Після смерті батька (1920) на плечі Григорія лягли турботи про родину. Він піклувався про братів і сестер, допомагав у всьому. Вони жили у нас і вчилися. Григорій завжди ставився до них уважно, ласкаво. Був лагідний по натурі.

Любив усе делікатне, мініатюрне. Речі часто називав у зменшеній формі або іншими, ним самим вигаданими назвами. Часто вживав вираз «ніжно-хороше». Все, що було йому най-

миліше, мало епітет «зоряне», «зоряний». Ще був отакий епізод: Григорій одержав листа, де читачі, жартуючи, звернулися до нього з такими словами: «Жаданий, улюблений Косинка!» Ми частенько згадували це звернення. Якось я одержала листа од нього за підписом: «Жук». Я не зрозуміла – чому так. Він пояснив мені, що це перші літери отого звернення «Жаданий, улюблений Косинка». Так «Жук» стало другим ім'ям Григорія. Від мого оклику до нього «Грицюю-ю!» згодом лишилося тільки «Ю». Про це пишу тому, що, може, знайдуться листи, фото або щось інше, підписані «Жук» або «Ю». З такими підписами у мене є фото і книжка.

Любив правдивість, цінував людей, які мають власну думку і гідність. Поштиво ставився і прислухався до старших товаришів по перу. До молодих сам був доброзичливий і охоче давав поради, допомагав.

Коли щось не подобалось, найчастіше говорив: «жахливо», «безглуздя», «просто жах».

Ненавидів підлабузництво, безпринципність, самовпевнених хвальків. До таких людей ставився з відразою. Застережливо і вдумливо прислухався до відгуків на його творчість і говорив: «Найбільше треба остерегатися похвали, щоб не трапилось отого “запаморочення від успіхів”, бо це зупинить творчість. Думка ж письменника повинна поспішати за часом!»

Даючи інтерв'ю з приводу постанови ЦК від 23 квітня 1932 року про критику, сказав: «...Критикам – не лише виловлювати, як то було досі, ідеологічні зриви того чи іншого автора, а допомагати аналізувати ці ж хиби в світлі художніх засобів і загального спрямування цілого твору...»¹⁰

Не любив неорганізованості, розхристаності, нехлюйства. Сам був акуратний, одягався охайно. Ультрамодних речей не носив. Якось купила йому картату сорочку. Не схотів носити й сказав: «Не переконуй, що модно, і не умовляй. Не буду я її носити. От і все...» Вираз «от і все...» вживав тоді, коли хотів припинити розмову на цю тему.

Природу нашої землі Косинка любив так палко і так милувався її красою, що розповісти про це звичайними словами не можна. Любив він зоряне небо і росяні світанки, багряні сутінки і одвічну красу Дніпра, повінь на Дніпрі і широчінь степів, шелест жита, квітування дерев, біло-синій пухкий сніг і пахощі вітру... Та хіба можна про все розповісти! Казав: «Так цікаво знати, про що саме співають пташки? У них така складна симфонія...»

Довго і уважно спостерігав було за якоюсь комашиною, кажучи: «Шкода, що я не біолог, адже так люблю спостерігати за життям природи. Люблю все живе. Все, що росте, цвіте, співає, щебече, бігає, літає, – радує мене! Де життя – там радість і краса, краса...»

Милувався наснаженими сонцем кетягами палахкої калини, гронами жовтогарячої горобини. Дуже любив квіти. З нетерпінням чекав появи весняної квітки сон-цвіт. Не міг надивитися на струнку рожу, на білі троянди, оксамитові красолі. Найбільше ж любив барвисті ніжні польові квіти, а серед них білі ромашки і червоні косинці.

Квітка червоні косинці, як звуть її на Київщині, по-науковому це – плакун верболистий – *Lythrumsalicaria*. Вона має багато народних назв: залізняк червоний, болотний бурячок, откастик та інші. Від неї походить літературний псевдонім Григорія Михайловича – «Косинка».

Дехто з товаришів говорив йому: «У тебе таке хороше прізвище – Стрілець, воно й пасує тобі, і раптом такий нецікавий псевдонім. Не всі ж знають, що взяв ти його від квітки, думають, що це – хусточка...»

Григорій Михайлович відповідав: «Мені байдуже, що думають. Квітка ця маловідома, а вона така ніжна й красива, скромна і разом з тим велична. Квіти приносять радість і збуджують у душі людській тільки хороше. Псевдонім залишається, от і все...»

Пригадую, були ми якось у Сочінському будинку творчості і вперше побачили могутні магнолії у цвіту з п'янкими пахощами. Григорія приголомшила краса і цього дерева, і рослинності навколо. Сказав він тоді: «Я думав, що немає нічого красивішого за наші гаї, лани, за

¹⁰ Літ. Газета. – 1933. – 27 черв.

рослинність у степах і долинах моєї прекрасної рідної України. Бачу, що природа Кавказу має свою принадність. Проте сказати, що мені приємніший п'яний дух магнолії за пахощі степу, долину, – це ще питання...»

І додав: «А давай, Тамарча, пошлемо твоїм подружкам привіт на листку магнолії». Я здивувалася й кажу: «Як це послати поштою листок? А марка?» – «А ти марку приший. Певен, що дійде. Уяви собі, яка то радість – одержати зелений привіт. Це зовсім не те, що паперова листівка, хоч би й з найкращим малюнком».

Такий лист дійшов до Києва. Олена К[онтребинська] була зворушена й здогадалася, що то придумав Григорій Михайлович.

Косинка у всьому і скрізь знаходив і бачив красу і хоч писав прозою, проте мав поетичну чутливість, був обдарований відчуттям прекрасного і передавав його людям. Змальовуючи природу, він створює такі емоційні образи, що надовго западають у серце. Ось наприклад: «Хай простять мені смугляві берези!..

Вони в селі Чорному стоять над ставом, мов соромливі дівчата, що вийшли купатись, розляглися і спустили до колін свої білі сорочки; їх ноги миє зелена вода ставу, стан обіймають сосни, а кучеряве гілля цілують вечорами зорі, ранками – сонце; тоді берези ще більше соромляться, закривають засмаженими руками-гіллям краєчки своїх очей і от-от пирснуть зо сміху, – але на них суворо дивиться дуб, гладить вітрами лисину осокар, сумно хитає головою стара верба, і поговор шумить борами...

Соромом горять тоді берези: немає де схватись, присісти; стоять розперзані, а сонце січе над ними червоний оксамит...»

Якось товариші мої сказали:

– Хіба можна, прочитавши початок оповідання «Анархісти», що звучить як музика, не відчути естетичної насолоди?

Ось цей уривок:

«Це було літом, любий читачу...

Сонце золоту пряжу пряло на Дніпрі, а в степу білими, як молоко, гречками меду пахли... Ні, ні, я розкажу тобі про мед, але обмину красу... Добре?.. Ми слухали журливу сагу Дніпра, який полоскав наші ноги і плакав на білому піску: припаде, мов до грудей, до берега, задзвонить, і на камінцях бринять старечі сльози...

Дивувались: “Чудний Дніпро!”

А він засинів, напнувся до сонця й покотив золотою отарою в синє небо якусь дивну молитву; видзвонював її на камінцях, пестив хвилями, а далі поцілувався з вітром, злився над далеким бором із клаптями білих хмар і – поплив залізний, як кована небесна дорога... На небі гасли світові зорі, кресала білий вогонь на сході зірниця, а поділки синьої ночі тремтіли, застелялись сизим туманом, і тільки над Дніпром біла крилами ще ніч, як заспана птиця...»

Не можна обминути й такої риси Григорія Михайловича, як любов до тварин. Одного разу, ідучи пізенько додому, ми побачили руду пухнасту грудочку, що тихенько скавувала. Григорій якось по-дитячому попросив: «Тамара, давай заберемо, давай!» І подививсь на мене благаючими очима. У цуценяти була симпатична мордочка, а саме таке непосидюче, пронизливе: снувало туди-сюди, а ми все казали: «А зась, а зась!» Оце слово «зась» і стало йому ім'ям.

Григорій Михайлович дуже любив його і розмовляв з ним. Працюючи, Косинка читав написане вголос і звертався до Зася, ніби бачив у ньому друга. Підійдеш, бувало, стиха й заслухаєшся з того одноосібного діалогу. Я завжди з цікавістю слухала, як Косинка читав сам собі і прислухався до ритміки свого слова. Писав, можна сказати, з голосу.

З будь-яким проханням Гриць звертався до мене з такою мімікою й словами, що не можна було відмовити. Проте іноді відмовляла: хотіла побачити, як воно буде далі. Тоді Гриць починав скаржитися собачаті на мене. Починали тоді кружляти вдвох. Зась гавкав і смикав мене, а

Гриць промовляв власними римованими співаночками прохання. Я записувала ці співаночки, й так шкода, що вони загинули.

Не дивуйтеся всьому розказаному, адже ми були ще такі юні!

У творах Косинки зустрічаються розмови з живими й неживими предметами. Наприклад: «...Ну, ну... вже й цілуватися лізе! Кажу це до сонця...»; «Дзвони, степе! Я довго лежу і слухаю, як дзвонить у такт дзвонів степу моє серце; лізе божа корівка, беру її ніжно на руку й запитую: “Хочеш на коліна, до сонця?” – “Можна. Так, берись лапками за штани, далі... дурна, падаєш? А я, по-твоєму, як держусь?..”»

Григорій Михайлович мав тонкий слух, а от голосу бракувало. Він дуже любив спів і глибоко відчував народну пісню. Казав, що пісня збагачує душу. Любив гру скрипки. Про музику казав, що це не розвага, а потреба, вона впливає на почуття й володіє чарівною силою. А пісня – це музика і людський голос разом. І жодний інструмент неспроможний передати мелодійність такого поєднання.

Любив музичні й вокальні твори ліричного й героїчного характеру. Назву кілька: «Думи мої, думи мої» (Т. Шевченка), «Чуєш, брате мій, товаришу мій...» (слова Б. Лепкого), «Лісовий цар» (балада Гете – Шуберта), «Де ти бродиш, моя доле» (дуєт, слова М. Кропивницького), «Вечірня пісня» (Кирила Стеценка), «Вічний революціонер» (І. Франка – М. Лисенка).

До речі, у Косинки немає твору, в який не впліталася б народна пісня, яка не була б органічно пов'язана з ним.

Концертів ми майже не пропускали, а особливо виступів прославленої тоді капели «Думка». До театру ходили часто, особливо на прем'єри нових п'єс у постановці Леся Курбаса: «Джінні Хігінс» за Сінклером з участю А. Бучми, «Гайдамаки», «Іван Гус» за Т. Шевченком... Або на вистави франківців під керівництвом Гната Юри. Пам'ятаю блискуче виконання Гнатом Юрою ролі Швейка в п'єсі Я. Гашека «Бравий солдат Швейк». Дивилися п'єси М. Ірчана, М. Куліша.

На дозвіллі Григорій Михайлович любив пограти у більярд. «Я круп не драв, дров не рубав, води не носив, діжу не місив, то хоч кулі покачаю, поганяю», – так говорив. Любив грати в шашки. Проте вільний час здебільшого належав книзі. Косинка читав багато. Літературу найрізноманітнішу. Назву кілька улюблених його письменників: Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, Ольга Кобилянська, В. Стефаник, М. Черемшина, М. Гоголь, М. Горький, А. Чехов, О. Пушкін, В. Гюго, Г. Гейне... Маючи феноменальну пам'ять, Косинка блискуче цитував з прочитаного. Коло його інтересів було широке. Він безупинно поповнював свої знання. Мене умовляв, щоб я здобувала вищу освіту, й казав: «Вивчись ти, а тоді я поновлюся й закінчу університет». Через матеріальні нестатки Косинка тимчасово залишив навчання в університеті після третього курсу.

Я навчалась на курсах іноземних мов і мала намір вступити до фармацевтичного інституту. Григорій Михайлович не схвалював такого вибору, але й не заперечував. Вступила ж я на кіно-фотовідділ малярського факультету Київського художнього інституту. Згодом цей відділ реорганізувався в кіноінститут, я стала студенткою операторського факультету. Змінила я своє бажання тому, що захоплювалася мистецтвом, та ще й впливали на мене розмови на мистецькі теми між Косинкою і Василем Касіяном, який у 1927 році на запрошення Київського художнього інституту приїхав з Праги і оселився у нас.

В той час частенько заходили до нас молоді письменники, художники, скульптори. У нашому домі обговорювалися різноманітні події тогочасного культурного життя, яке в ті роки було надзвичайно строкате. Усе це й переконало мене, що справді цікавіше працювати в галузі мистецтва, ніж мати справу з порошками й мікстурами.

Саме тоді кіномистецтво бурхливо розвивалося. Скінчивши інститут, я стала однією з перших жінок-кінооператорів. Але доля склалася так, що працювати за фахом мені не довелося.

Григорій Михайлович цікавився моїм студентським життям і був у курсі всіх наших справ. Кажу «наших», бо в ті роки в інститутах були так звані «бригадні заняття». Наша бригада складалася з кількох хлопців і двох дівчат – мене і Олени Контребинської. Найчастіше бригада виконувала свої завдання у нас. Григорій Михайлович уважно придивлявся до моїх друзів. Цікавився поглядами тих, з ким товаришую, їхніми смаками. Вболівав за наші справи.

Найближчий мій друг – Олена Контребинська. Григорій Михайлович казав про неї: «Вона ставить мені такі запитання, що я з інтересом обдумую відповідь». Любив поговорити з нею, посперечатися, а іноді й покартати. А покартати нас було за що! І як часто були ми вдячні йому за те, що картав... Все йшло на користь у навчанні, розумінні життя, взаємовідносинах з людьми. Хоч сам Косинка й не був вже такий «умудреними опитом», проте мав внутрішнє відчуття до всього у житті.

В роки нашого навчання у мистецтві існували різноманітні течії: футуризм, кубізм та інші «ізми». Цілком природно, ми з інтересом спостерігали за появою цих напрямів. Після відвідування виставок, перегляду фільмів, вистав з новітнім оформленням відбувався обмін думками. Сперечалися інколи аж до півночі.

Коли Григорій Михайлович був дома, він завжди брав участь у наших розмовах. І все, що казав, було цікавим, своєрідним, переконливим. Казав, наприклад, так:

– Всі оці нові течії, формалістичні збочення абсолютно не потрібні для формування радянського мистецтва, бо вони не допомагають його розвитку, а затримують. Заплутують і шляхи, і творців... Я був на виставках. Бачив роботи таких художників. Спостерігав і за відвідувачами. У них ці твори викликали здивування, знизуючи плечами, вони відходили. І справді, це не творчість, а жахливе безглуздя і марна витрата фарб. І я не можу не запитати вас: «Скажіть, куди б оце подати петицію, щоб таким “художникам” не продавали фарби?» Ні, кажу це серйозно. Коли б щось подібне здійснити у житті, то тоді б...

І в цей момент хтось з моїх товаришів вигукнув:

– Наша стежка червона!..

Всі засміялися. Косинка знімав і примовк. Це була цитата з його твору «Сходка». Трохи помовчавши, Григорій Михайлович вів далі:

– Є й у літературі подібні виверти, формалістичне штукарство. Послухайте такий автопортрет поета Михайля Семенка:

Хайль семе нкоми
Йхайль кохайль альсе комих
Йхай месен михсе охай
Мх йль кмс мнк мих мих.

Або ще такий вірш поета Г. Шкурупія:

Димн домн
Гом дамб
Жах в томі тем днів
Гонг лун
в тінь бань
жени тіл втому.

Ми зустріли ці вірші сміхом. А Григорій Михайлович звернувся до нас:

– Ну, скажіть мені, Що може дати така поезія? Та й чи можна назвати поезією набір літер, складів? Чи збудить вона думку? Чи вплине на почуття? Чи дасть естетичну насолоду? Адже справжнє мистецтво западає у серце і будить думку. Нам потрібне правдиве відображення дійс-

ності. Треба, щоб твори мистецтва були зрозумілими не лише однодумцям автора, та й то з поясненнями, а якнайширшому людському колу і тепер, і наступним поколінням. Сказано ж бо: *Ars longa, vita brevis*¹¹.

В одній із своїх статей на мистецькі теми про таку поезію Косинка писав «Ще раз повторюю: маса, дійсний творець життя, ніколи не зрозуміє індивідуальних викрутасів “панича з примхами”, а таке мистецтво – полова для пролетаріату».

Ми погоджувалися з Григорієм Михайловичем. Проте нам кортіло зробити щось «модне», та й завдання давали нам іноді такого ж характеру.

Однією з творчих дисциплін нашого факультету була фотографія. Завдання з цієї дисципліни були різноманітні: на композицію лінійну, обсягову, світлову гаму тощо. Ми іноді робили фотограми.

Якось Григорій Михайлович побачив наші фотограми й спитав:

– А це що за новина?

Ми пояснили йому. Він кинув на стіл гребінець і з іронією сказав:

– Може, вам і оце підійде для такого твору?

Я схопила той гребінець. На другий день зробила з нього фотографію. Вийшли розмазані чорно-сірі смуги, неначе велетенські зуби.

Був у нас викладач Е., який захоплювався фотографіями. Показала я йому цей «твір». Йому дуже сподобалось. Дивлячись на неї, він прочитав нам цілу лекцію. Мовляв, подивіться, яка оригінальна неречова композиція. Як тут тіні й півтіні урівноважили композицію і т. д., і т. п. Рекомендую користуватися такими засобами.

Увечері того ж дня ми, сміючись, розповідали Григорію Михайловичу про фотографію з його гребінця і реакцію викладача. Косинка мовчки, пильно-пильно подивився на нас, а далі з хвилюванням сказав:

– Дорогі мої, раджу вам не витратити часу на таку «творчість» і на відвідування виставок подібних творів. Ви ж майбутні митці! Вам треба розвивати смаки. Це само собою не прийде. А чого ви навчитесь у таких художників? Вивчайте творчість художників-передвижників. Готуйте себе відчувати нове і цікаве у житті, а не ставити дійсне шкереберть і називати це «новим». Придивляйтесь до явищ і подій і знайдете справді нове. Недаремно ж кажуть: «Всі люди дивляться, а художник бачить». Фотографуйте все, але таким, як воно є. Не спотворюйте природу, вона така прекрасна, і красу її ні з чим не зрівняти... – Потім він додав: – Ось, наприклад, твоє фото «У сонячний день» одержало на конкурсі першу премію... Або «Купання коней»... Прекрасні фото! Отак і працюйте. Фотограми – це не мистецтво. Ще раджу вам брати участь у тематичних конкурсах – це один із засобів удосконалення. І я беру участь у конкурсах. Хіба ж не приємно, коли твій твір відзначають премію, як оце було з моїм оповіданням «Товариш Гавриш».

Коли заходила мова про мистецтво, літературу, Косинка говорив з запалом, хвилюванням. Ми іноді дивувались з його обізнаності й говорили йому про це. Одного разу він відповів нам:

– Письменник повинен знати про все, що діється навколо, а у літературі і мистецтві й поготів! І немає у світі такого явища, яке не цікавило б мене...

Значна частина дисциплін була у нас технічного характеру, але й це не минало його уваги. Почували ми себе у його присутності вільно. Він же любив, бувало, незлобливо, але ущипливо пожартувати чи розіграти когось з нас. Ми теж не були у боргу. Хоч зрідка, але перепадало і йому від нас. Про це згадує у своїх спогадах Олена Контребинська.

Товариші нашої бригади знали й любили твори Косинки. Частенько цитували їх. Бувало, казали: «Читаєш твір, і автор розтлумачить усе до кінця – все просто, як у протоколі: ото

¹¹ Життя коротке, мистецтво вічне (*латин.*).

він сказав, а ото вона, а оце від автора. Читачеві лишається спокійно перегортати сторінки. А Косинку спокійно не вчитаєш! Бо стаєш учасником дії, переживаєш разом з героями твору. Твір примушує поміркувати, бо в ньому є щось недомовлене... Але в цьому і принадність, і краса Косинчиного почерку...»

Звертались товариші до мене з різних питань. Я їм іноді відповідала: «Чого ви питаєте у мене? Запитайте в автора».

Коли я розповіла Григорію Михайловичу про наші розмови, він мовив:

– Коли твір викликає активне сприймання, примушує міркувати, то це найбільша нагорода авторові. Мені приємно, що мої твори знають, цитують... Це мрія кожного митця...

Слово його живе. Твори його цитують. Письменник Микола Ятко розповідав мені, як у розмові секретар райкому процитував напам'ять уривки з Косинчиної «Політики» і ще з якогось твору. Ятко мав написати спогади про Косинку й детально описати цей епізод, але, на превеликий жаль, він так несподівано пішов з життя...

Мені довелося чути, як люди користувалися лаконічними діалогами з Косинчиних творів. Ці вирази увійшли у розмовну мову людей.

Твори Косинки дають наснагу сучасним художникам. Так, у 1965 році студент Київського художнього інституту Юрій Логвин темою своєї дипломної роботи обрав оповідання Григорія Косинки «Гармонія». Студент художнього інституту Юрій Рубашов працює над ілюстраціями до творів Григорія Косинки.

Косинка любив бувати серед людей. Наприкінці 20-х років у Києві на Подолі відбувалися традиційні так звані «Київські контрактові ярмарки». Відвідували ці, як їх скорочено звали, «контракти» різні люди. І Григорій Михайлович ходив на ці ярмарки. Тут добре спостерігати за виром життя, за людиною, за її поведінкою, казав Косинка. Тут можна почути виразні діалоги, побачити цікаві сценки.

Коли їхали поїздом, Григорій шукав місця коло гурту людей, а коли пароплавом, він завжди був на палубі. Непомітно встрявав у розмову. Косинка умів привертати до себе людей – відвертим поглядом, доброзичливою усмішкою. Уміло й у той же час делікатно він скеровував розповідь співрозмовників у потрібне йому русло. І люди розкривалися перед ним. Він же казав:

– Хто людей питає, той розум має...

Часто, гуляючи у саду чи парку, ми сідали на лавці так, щоб повз нас проходили люди. Григорій Михайлович характеризував перехожих, визначав професію, робив порівняння. Виходило вдало й кумедно. Такі порівняння зустрічаються і в його творах. Наприклад: «Вуйко схожий був здалеку на лелеку, що несподівано спустився замість болота на сиві жита...»; «Молодиця була на вдачу тиха й лагідна. А Рудикові нагадувала гарної породи овечку...»; «Стоїть йому перед очима тонка, на ящірку схожа із своїми золотими сережками в ушах циганка...».

Природно, невимушено міг скопіювати будь-кого. Був неабияким фізіономістом. З нього, мабуть, вийшов би добрий актор, усі дані були: надзвичайна пам'ять, прекрасна дикція, промовисте обличчя, здатність перевтілюватися.

Свої оповідання Косинка читав напам'ять, та й не тільки свої, а й інших авторів. Бувало, прочитає сторінку й звертається до нас:

– Ви стежите за текстом, а я читатиму напам'ять.

– Мабуть, раніш не раз читав і текст уже добре знайомий, – казали йому і загадували читати з іншої книжки. Результат був той самий.

Косинка мав феноменальну пам'ять. Записних книжок з собою не носив. Свої спостереження, побачене, почуте записував дома, та й то не завжди одразу.

У Григорія Михайловича було чимало зошитів і блокнотів з записами власних думок, цікавих висловлювань видатних людей, народних пісень, приказок, примовок. Фольклорного матеріалу мав багато.

– Без такого матеріалу, – відзначав, – творити не можна. Фольклор – це скарби. Це безсмертна творчість народу, в якій так правдиво, як ніде, відбивається дихання епохи. Це крилиця мудрості народної, якої ніколи не вибереш.

Були в нього зошити з так званим сирим матеріалом, до якого входили записи епізодів, діалогів, фактів... Зошит з літературними портретами персонажів майбутніх творів. Сторінки творів ще без назв... Був у Косинки ще найцінніший, «головний», так він його називав, блокнот. У ньому – вже розгорнуті сюжети майбутніх творів. Зберігався «головний» у середній шухляді столу. Письмовий стіл, а точніше – столик, був у нас один на двох. Ліва сторона Косинчина, права тумба – моя. Стіл стояв перед вікном (ширше вікно у будинку Софійського заповідника, де тепер між вікнами нашої квартири встановлено Косинці меморіал). З вулиці було видно лампу під зеленим абажуром. Увечері, йдучи додому й побачивши «зелений вогник», я раділа, що Гриць уже вдома. Так само й Гриць казав:

– «Зелений вогник» – неначе Тамарча мене виглядає.

Окрім «зеленого вогника», на столі тільки його речі: скляна чорнильниця, маленький прес, глечик з олівцями і ножиком для розрізання паперу, попільниця – морська мушля. Любив, щоб усе було на своєму місці – і нічого зайвого. Ці речі я зберегла.

Користувався Косинка частіше олівцем. Почерк – дрібний, чіткий. Коли писав чорнилом – завжди однією улюбленою саморобною ручкою з галузки вишневого дерева. Про неї казав: «Ця ручка запашна, як рідна земля, як садок весною. Вона з'єднує мене з природою. Надає мені наснагу й допомагає творити...» Ручка ця також збережена мною. Писав здебільшого на аркушах великих блокнотів, бо любив перекидати сторінки вгору.

Творив легко, можна сказати, одразу набіло, майже без виправлень. Перед тим як викласти думки на папір, довго і ретельно обробляв, відшліфовував у думці кожне слово, речення, знак.

Якось на початку нашого спільного життя я запитала:

– Чого ти не працюєш над отим оповіданням? Такий цікавий сюжет.

А він відповів:

– Той сюжет ще тільки зійшов. Нехай підросте, а бур'яну коло нього – полоть мені та полоть у думці, щоб зацвів яскраво...

Пригадую, коли Григорій прочитав мені новелу «В житах», я вигукнула:

– Ой! Яке тут кожне речення і кожне слово колоритне та соковито-дзвінке!

– Слово – це діамант: яка оправа, так і сяє, – сказав тоді Косинка.

Працював Косинка одночасно над кількома сюжетами. Якось я спитала:

– Чого ти не кінчаєш цього оповідання, а одкладаєш і берешся за інше?

Григорій Михайлович пояснив, що, працюючи над образами одного твору, він не може водночас створювати протилежні типи й тому відкладає твір, бо мусить мати проміжок часу.

З сюжетами й задумами не таївся. Розповідав усім. Коли була написана частина твору, кортіло йому почитати й почути враження. В процесі писання читав мені, знайомим, сусідам. Спершу сусіди ніяковіли й слухали з напруженням, згодом звикли до отих «хатніх літературних вечорів». Збиралися у нас охоче. Вислювались відверто, щиро. Запитували по все, не соромлячись. Так просив Григорій Михайлович.

– Джерелом моєї творчості, – казав він, – є народ й пишу я для нього. Я хочу бачити читача. Хочу спостерігати, яке враження справляє моє слово. Побачивши обличчя, очі, навіть те, як людина сидить, хоч і дивитимусь краєчком ока, я відчую й зрозумію, що так, а що треба переробити.

Сусіди так звикли до цих «літературних вечорів», що частенько самі зверталися: «Чого це ви, Григорію Михайловичу, уже давненько нас не запрошуєте? Як нема свого, то просимо почитати щось інше. Коли ви читаєте, твір краще западає в душу...»

Григорій Михайлович любив читати новели М. Черемшини, А. Чехова, А. Тесленка, В. Стефаніка, а також поетичні твори. Пригадую, як він працював над оповіданням, яке мало орієнтовну назву «Софійські підвали». Персонажами цього твору були люди, що жили у підвалі нашого будинку: вдова диякона, старенька баба Ганна, яка ходила по людях прати білизну, молода пара робітників, жінка-шофер і інші. Косинка читав їм уривки й казав: «Хочу знати думку прототипів мого твору».

Найчастіше розмовляв з бабою Ганною. Дуже цікаво було спостерігати за нею під час такої розмови. Майже неписьменна жінка, вона неначе перероджувалася: оповідь її була змістовною, доладу. Присутні казали: «Ми не пізнаємо бабу Ганну, коли вона розмовляє з Григорієм Михайловичем. І як ото він уміє вести розмову, що співбесідник розкриває перед ним усю природну мудрість, про яку і сам, мабуть, не відав раніш».

Коли Григорій Михайлович вважав, що річ закінчена, чи майже закінчена, читав її у колі товаришів літературної групи «Ланка», яка згодом перетворилася у «МАРС» (Майстерню революційного слова). Або на так званих «суботниках» у музичному товаристві ім. Леонтовича, на літературних вечорах в аудиторії Академії наук та в інших місцях.

У 20-х роках такі вечори відбувалися часто. Письменники виносили на суд читача свої недруковані твори. Косинка виступав залюбки. Зали були переповнені. Автори одержували безліч записок і запитань. Бували й такі, що не стосувалися прочитаного. Косинка відповідав то приказкою, то влучним словом. А іноді ще й покепкує з автора записки, якщо він того вартий. Цікаво було на цих вечорах...

З великою охотою Косинка відвідував Степана Васильченка. Одному з перших читав йому свої твори. Видатного письменника любив, поважав і цінував як людину. Васильченко відповідав взаємністю.

Серед перших слухачів його творів були Євген Кротевич, Дмитро Загул. Поезії Дмитра Юрійовича Григорій знав і був про них високої думки, так само як і про його праці з літератури, мистецтва. Ми частенько відвідували Загулів: жили вони недалеко від нас, на вулиці Гершуні, тепер Чкалова. Пригадую, як на ювілейному вечорі з нагоди 20-річчя літературної діяльності Дмитра Загула, у 1926 році, Косинка виступав з привітанням від групи «Ланка» і прочитав кілька поезій Загула. Дмитро Юрійович подякував і жартома кинув: «Диви, а я не думав, що у мене є такі виразні твори!»

Дружні стосунки склалися між Косинкою і Рильським. Максим Тадейович відгукнувся на вихід першої збірки Косинки «На золотих богів». Схвальною була його думка й про подальші твори молодого прозаїка.

З родиною Рильських ми зустрічалися. Зустрічалися й з Павлом Тичиною. А коли хтось виїздив з Києва, то листувалися. На жаль, збереглася лише одна листівка Павла Тичини до нас.

Багато років я не спілкувалася з товаришами й друзями Григорія Михайловича. Наведу тут цитату з Косинчиного оповідання «Гармонія», слова, які все життя були в мене у думці: «...Я тільки хочу, щоб ти – а ти молодий і житимеш – побачив, де лежить правда...» І цей день настав. Перше поздоровлення прийшло від голови Спілки письменників Миколи Бажана. У своєму сердечному листі Микола Платонович повідомляв про видання творів Косинки. Упорядкувати збірку погодився Михайло Стельмах. Це був вияв шанування Косинчиного таланту. Передмову до збірки написав Максим Рильський. Портрет-гравюру зробив наш вірний друг в усі часи Василь Касіян. У 1962 році збірка творів Григорія Косинки під назвою «Новели» побачила світ.

Радісно було читати хвилюючі, теплі відгуки на книжку. І я відчула, що з часом інтерес до творчості Косинки не згас, як не згасли і дружні почуття його сучасників.

Одержавши збірку творів Григорія Косинки, я відразу поїхала до Максима Тадейовича. Збігла тими, багатьом відомими, дерев'яними сходинками до його кабінету, тримаючи високо перед собою «Новели». Рильський, побачивши мене з книжкою, підвівся з-за столу назустріч. Очі його сяли, усмішка була такою радісною і щасливою, що наверталися сльози... Він притис мою голову до грудей. «Ну, от і дочекалися правди!.. Я такий щасливий!..» – сказав він. Максим Тадейович подарував мені тоді свою книжку «Зграя веселиків» з дарчим написом: «Дорогий Тамарі Михайлівні Мороз-Стрілець у той радісний день, коли вона принесла мені “Новели” незабутнього друга мого, її мужа і друга – Григорія Косинки. М. Рильський, 17 листопада 1962».

Дружнім зустрічам і листуванню Григорій Михайлович приділяв немало часу. Листувався він з багатьма. Зокрема, з Калістратом Анищенком (до речі, письменник Калістрат Анищенко – рідний дядько Косинки). Всеволоду Іванову, Марку Черемшині, Мирославу Ірчану писав систематично. Ірчан ще у 1922 році у газеті «Земля і воля» надрукував велику статтю про Косинку. Наведу уривок з цієї статті: «Він художник-маляр, що вмілою рукою рисує страхоття горожанської війни і творить безсмертні постаті революціонерів, які навіть перед смертю від обрізів “повстанців” серед темної ночі не відрікаються великих ідей». «...Кожне оповідання Косинки відзначається глибокою думкою і вірністю, а через цілу книжку тягнеться майстерно скрита червона нитка революційного духу письменника». «...А ось нарис “В хаті Штурми”. Тут Косинка – наддніпрянський Стефанік. Григорій Косинка – це безперечно дуже великий здобуток і гордість нової України».

В той день, коли приходив лист від Стефаніка, Григорій ходив іменинником і одразу біг до когось із товаришів прочитати листа.

Василь Стефанік, відповідаючи на привітання з Радянської України з нагоди 25-річчя його літературної діяльності, написав лист-відповідь, у якому є такі рядки: «...Товаришам з “Плугу” моє товариське поздоровлення, з бажанням, щоби-сьте так блискіли, як плуг, що оре Україну. Особливе поздоровлення посилаю Грицькові Косинці, який ущасливив мене своїми творами». Особливо тепло відгукнувся Стефанік на книжку оповідань Григорія Косинки «В житах». Письменник, окрилений визнанням Стефаніка, в березні 1927 року пише до нього: «Радісно мені було читати Вашого листа, такий він сердечний та батьківський лист той. Ви, як то годиться батькам, перехвалили свого сина – Косинку з Дівич-Гори¹²».

Моїм обов'язком було стежити за листуванням та критичними матеріалами. Листи Стефаніка зберігалися окремо. Та, на превеликий жаль, ні цих листів, ні рукописних матеріалів Косинки, ні закінчених оповідань – «Жаль», «Софійські підвали», «Перевесла» – немає.

Косинка охоче відгукувався на запитання відвідати райони, села, виступати на літературних вечорах. Він казав: «Я люблю їздити, люблю спілкуватися з людьми і літераторами інших республік. Це завжди принесе щось цікаве».

Пригадую, як на запрошення газети «Нове село» Косинка поїхав до Коростеня з групою київських письменників, серед них були – М. Бажан, Я. Качура, Я. Савченко, М. Терещенко, Д. Фальківський. Розповідав мені Григорій і про виступи у залізничному клубі та в театрі імені Івана Франка.

У листопаді 1933 року група українських і російських письменників – Селівановський, Жига, Касаткін, Долматовський, Косинка, Добровольський – зустрілися на Вседонецькому з'їзді письменників. На шахтах були організовані літературні вечори. Косинка читав уривки з свого нового оповідання «Гармонія», над яким саме в цей час працював. По тому подорожували Донбасом, і Косинка зібрав матеріал для твору про життя гірників цього краю.

Дружині письменника часто доводиться бути першим слухачем і першим критиком. Така місія випала й мені. Я щаслива з того, що першою чула його чарівне слово.

¹² Дівич-Гора – мальовнича гориста місцевість біля Трипілля, де народився Григорій Косинка.

Писав Григорій здебільшого пізно ввечері або вночі. Написавши кілька сторінок, будив мене й казав: «Слухай-но, Тамаро, як воно виходить?» До зауважень прислухався. «Твоя думка, думка рядового читача, для мене найцінніша», – любив повторювати.

Одного разу як «рядовий читач» я порадила не давати імен і прізвищ персонажам одного твору, що починалися з однакових складів чи навіть літер. Побачивши першу літеру імені чи прізвища персонажу, вже знаєш, про кого йтиме мова. А якщо літери, а ще гірше склади, однакові – це затримує читання і навіть дратує. «Слушне зауваження», – сказав Григорій Михайлович. У новелі «Циркуль» він змінив прізвище «Ковальчук» на «Забродчук». Прізвище головного персонажу цього оповідання – «Короп».

Бувало, наступного дня він ненароком почне розмову про читане вночі. Пильно дивиться на мене й слухає. Потім: «Я хотів перевірити, чи ти справді уважно слухала, чи, може, щось говорила спросоння, аби я відчепився». Переконавшись, що не «спросоння», був задоволений. Я, звичайно, знала про його творчі задуми, і знала, над чим саме працює.

Маю книжечку (окреме видання оповідання «Мати») з дарчим написом: «Зоряному Тамаряті – першому моєму критикові, другові...»

Через кілька днів після одруження (1924 р.) я зайшла до редакції журналу «Нова громада», де працював Косинка. Григорій Михайлович підвів мене до столу одного з редакторів журналу і сказав: «Подивись, Тамарча, що Олекса Петрович написав на листку настільного календаря». Там було написано: «Одружився Григорій Косинка. Боюся, коли б це не вплинуло на його талант, як це іноді буває з письменниками. Цікаво знати, що то воно буде з Косинки через п'ять, десять років?» Уявляєте, як то було «приємно» мені прочитати отаке...

Перша збірка творів Косинки під назвою «На золотих богів» вийшла 1922 року. До речі, це одна з перших збірок української радянської прози. Основні твори – «Політика», «Анкета», «Мати», «За ворітьми», «Товариш Гавриш», «Серце», «Змовини», «Гармонія», «Перевесла» – Косинка написав у період з 1924 по 1934 рік.

Закінчивши твір, Григорій Михайлович не поспішав друкувати. Відкладе було й скаже: «Тепер нехай полежить, хай охолоне. А трохи згодом ще перечитаю...»

Косинка дуже вимогливо, прискіпливо ставився до себе. В одній з автобіографій читаємо: «...писав і палив, бо думав і думаю й зараз, коли не можеш дати у творчості силу, рівну найкращим художникам слова, – не псуй паперу!»

Ось кілька назв рецензій про творчість Косинки: «Про сни золоті й слова залізні, карбовані», «Чародій слова», «Поезія в прозі», «Поет громовиці». Наведу уривки з рецензій Я. Савченка та М. Рильського на твори Косинки: «Особливого відзначення заслуговує Косинчина мова, вона чудесна. Дзвінка, активна, економна й образна. Більше того, вона просто прозора. Нічого зайвого, туманного. Найменшої засміченості. Звукова будова її еластична, глибока і змістовна... Не один поет може позаздрити такій інструментовці слова...»

«...Але повіє свіжим вітром від його дзвінких, соковитих, бадьорих слів, – і ми бачимо клаптик життя. Ми відчуваємо творця з динамічним темпераментом, що співає хвилям цього часу у такт...»

Останні роки Григорій Михайлович працював над перекладами творів класиків російської літератури: А. Чехова, М. Горького, М. Шолохова, М. Гоголя. Завжди підкреслював свою відповідальність: «Перекласти Чехова, щоб зберегти тонкий чеховський гумор і передати оригінальну стилістичну манеру цього письменника, – це творча робота. Вона мені приємна і є одним із засобів удосконалення мови».

Оповідання А. Чехова у перекладі Косинки було надруковано.

На Наддніпрянській Україні перекладу поеми М. Гоголя «Мертві душі» українською мовою не було. Пригадую, коли Григорій Михайлович задумав перекласти «Мертві душі», в розмові з товаришами сказав: «Я мрію перекласти “Мертві душі”. Моя мета – дати переклад стилізаційний, бо якщо відтворювати тільки зміст, то краще й не берись. Хочеться мені

дати читачеві цей епохальний твір Гоголя українською мовою, зберігши в перекладі все суто гоголівське».

І переклав. У 1934 році книжка вийшла з друку, але без імені перекладача. Його переклад виходив кілька разів «за редакцією». 1968 року «Мертвим душам» українською мовою повернуто ім'я перекладача.

Писав Косинка переважно уночі, можливо, тому, що денний час не був у нього вільний. Він частенько жартома казав: «Я повинен десь працювати і заробляти “на пропітаніє”». Григорій Михайлович працював у ВУФКУ, сценарному відділі Київської кінофабрики, редактором мови Харківської фабрики кінохроніки, у редакціях журналів.

Радіомовлення почало входити в життя в кінці 20-х – на початку 30-х років. Саме в цей час Косинка був одним з перших дикторів у Харкові та Києві. Пригадую такий випадок. Яюсь ішла я площею ім. Тевелева у Харкові, бачу, коло гучномовця збираються люди: починалася передача. Чую таку розмову:

– Та чекай же, Романе, послухаємо!

– А, що там слухати? Щось про тваринництво неначе.

– Та це ж Косинка читає, ти, мабуть, ще не чув його. Послухаємо!

Передавали лекцію про вівчарство, а читав її Косинка так, ніби це був художній твір.

Робота диктора його не приваблювала. Скаржився: «Зачинять тебе у комору, а я люблю працювати на людях, люблю відчувати пульс життя, люблю живе оточення». Яюсь, повернувшись з радіоцентру, сказав мені: «Скоріше б ти, Тамарча, кінчала інститут, я мрію перейти на твоє “утримання”. Тоді працюватиму там, де мені подобається. Приділятиму більше часу творчій роботі. Тоді зможу здійснити свої задуми. Матеріалу у мене багато, а часу бракує».

Час здійснення його мрії наближався. Я закінчувала інститут. Залишився захист диплому. Робота на кінофабриці була забезпечена. Адже це був перший випуск Київського державного кіноінституту. Я – оператор з вищою освітою. Григорій Михайлович дуже радів з того і з властивою йому жартівливістю нахвалявся:

– Чи знаєте ви, що мое Тамарча вже кінооператор! Подумайте тільки, яка цікава робота в неї. Тепер вона буде у нас головою родини...

А я дала йому навіть «розписку» в тому, що беру його на своє утримання. Між іншим, у мене теж була його «розписка», про те, що з кожної суми гонорару він виплачує мені 10 % на мої особисті потреби і передає їх мені разом з плиткою шоколаду. Одержувала я ці відсотки і шоколад завжди справно. Одного разу біля плитки була прив'язана целулоїдна свинка. Ця іграшка тепер експонується в музеї.

Я мріяла мати годинник і збирала гроші. Тепер люди здивуються такій мрії, бо зараз годинник – звичайна річ. У 30-х роках годинники продавалися тільки у комісійних крамницях і коштували дорого. Григорій Михайлович тоді сказав:

– От захистиш диплом, добавимо грошей і купимо вже тобі годинника, та ще й вигравіруємо на ньому щось хороше, хороше. Адже восени цього року у нас з тобою збігається чимало, так би мовити, «ювілейних» дат і приємних подій. Десять років з дня одруження, твій день народження, мені виповниться т р и д ц я т ь п'ять, початок твоєї творчої роботи, переїзд до нової квартири у «РОЛІТ» (ми вносили пай на будівництво письменницького кооперативного будинку). Ця осінь буде переломною у нашому житті й побуті. Відзначимо дні нашої спільної юності, а надалі будемо вже поводитись солідніше.

Отак, у злагоді, із спільними інтересами, як кажуть, душа в душу й крокували у житті разом з надією на цікаве творче майбутнє обох...

Але не так склалося, як гадалося... Не довелося Косинці бути на моєму «утриманні» жодного дня...

Раптовий буран жорстоко розметав красиве вбрання золотої осені 1934 року... Ах ця золота осінь... Ти мала принести нам багато змін у житті. І принесла зміни – кардинальні, але які?!

Збиралися ми до Межигірського будинку творчості, їхали пароплавом. Стояли на палубі, погойдуючись на хвилях дніпрових... Милувалися своєрідною красою зелених берегів Дніпра. Григорій Михайлович, вдивляючись у далечінь, проказав:

Здається, кращого немає
Нічого в бога, як Дніпро
Та наша славная країна...

Чудова природа, прекрасні умови в будинку – все сприяло роботі й відпочинку. Григорій тоді саме працював над оповіданням «Перевесла».

На превеликий жаль, я не весь час була у Межигір'ї. Мала кінчати ілюстративну частину диплому на кінофабриці. Незабаром мав відбутися захист.

Повернувся з Межигір'я Григорій Михайлович. Настрій у нього був чудовий. Його пильні, добрі очі світилися веселими вогниками, а в куточках вуст ледь помітна смішинка. Він одразу звернувся до мене:

– Зоряна моя! «Перевесла» я закінчив і полюбив це оповідання. Послухай, прочитаю. Чи сподобається тобі? А тоді однесу до журналу, нехай люди читають...

Так і було. Останнє своє оповідання «Перевесла» Косинка здав до друку (досі оповідання не знайдене).

Дипломну роботу я закінчила. Написала слово до захисту і суботнього вечора 5 листопада попросила Григорія, щоб прочитав його, може, щось виправить. Він же мені у відповідь:

– А, Тамаря! Не треба братися на ніч за таку серйозну роботу. Завтра неділя, у нас буде час уважно перечитати і зробити так, щоб усе було хороше. Поспішати не треба. Все в наших руках. Ти згодна?

Я погодилась. Завтра, то й завтра.

Не прочитав Григорій мого слова... Ця субота була останнім днем, коли ми були разом і коли я б а ч и л а його... Останні слова закарбувалися у серці і звучать мені всі роки мого самотнього життя...

Як у тумані... Тримаючись на нервах і завдяки підтримці товаришів, диплом я захистила. Одержала звання «кінооператор спеціальних методів кінознімання» та відрядження на Київську кінофабрику.

Сказали мені у відділі кадрів:

– До роботи приступити 18 грудня.

І скоїлася страшна трагедія... Не особиста, ні... Трагедія нашої культури, нашого народу...

18 грудня я прийшла на студію. Дорогою мене зустрічали мовчазні, сповнені жаху погляди... Подумала – довідались, що Косинку заарештували...

У відділі кадрів на моє привітання майже не відповіли, а хтось з товаришів сказав:

– Ти читала сьогодні газету?

– Ні, ще не чи-та-ла-а, – ледве промовила я.

– То прочитай. – І подали газету...

Полоснув невимовний біль, обважніли ноги, скам'яніло в горлі повітря... 18 грудня 1934 року Косинки не стало.

Він став жертвою сваволі й беззаконня в часи культу особи. Йому ледь виповнилося тридцять п'ять...

У довідці Військової колегії Верховного Суду СРСР від 5 листопада 1957 року сказано: «...Вирок Військової колегії від 13–14 грудня 1934 року відмінено і справу за відсутністю складу злочину припинено. Косинка-Стрілець Г. М. реабілітований посмертно».

Розвиткові радянської культури, українській літературі, чесному служінню своєму народові присвячував і віддавав він усю пристрасть свого серця...

З моєї розповіді не повинно скластися враження, що Косинка завжди був жартівливий, безжурний, а життя його було безхмарне. Безперечно, ні. Якби був тільки таким, то не зміг би з такою силою змальовувати найтонші нюанси людських переживань. І не був би таким глибоким психологом і знавцем людини.

Був він звичайною людиною, з усіма притаманними їй властивостями й рисами. Бував у нього й мінорний настрій. І причини бували вагомі... Цькували й клювали його в останні роки немало. У короткому його життєвому шляху недоброго на його долю випало більше, ніж слід би одній людині. Але гідності, бадьорості не втрачав. Був оптиміст і великий життєлюб. Безмежно любив людей і життя у всій його багатогранності. А для народу своїм словом встиг зробити тільки частку того, що міг...

З плином часу рани серця не так ниють, та не загояться вони н і к о л и...

Давно вже немає Косинки. Могила його невідома... Я ж бачу його тільки живим, з м'якою мудрою усмішкою, ясними вдумливими очима, повними надзвичайної життєвої сили...

Його молодий голос звучить завжди ласкаво, бадьоро, рішуче, як у повсякденній розмові, так і в години творчого натхнення. Слово його дзвінке, прозоре, соковите і, як вогонь непогасний, горить у серці людському...

Та ти й не вмер. Ти пішов із життя, але й залишився в ньому, бо є твоє живуще слово. Є шанування й увічнення.

Косинчині розповіді

Мицле у розповідях живе, тому я переповідаю тут епізоди з життя Григорія Косинки, які розкривають деякі деталі його творчості. Гадаю, що читач не без інтересу познайомиться з окремими моментами створення новел та образів.

*«...пахли степом
мої дитячі літа...»*

Григорій Косинка

«Бу-х-х!» Прицілившись з дерев'яної ложі, ховаючись за вербою, стріляє хлоп'я. Чи це Демидок з оповідання “За ворітьми”? Ні, це Грицько Стрілець, майбутній автор цього оповідання, баштанує у рідному селі Щербанівці.

«Саме я був за діда-сторожа кавунів – маленьких кубашок з піску», – сміючись, розповідає Григорій Михайлович.

Так бавився у дитинстві Гриць з товаришами. «Стріляти, бути офіцером, захищати Вітчизну від ворога, злодіїв – мріяло хлоп'я».

Все це було під впливом розповідей його діда – батька матері. Дід Роман, учасник турецької війни, розповідав онуку про бої і події на східному фронті. Ці розповіді виховували у Григорія любов до Батьківщини, вчили боротися за гідність народу та людини.

Дід Роман був письменний. Це він учив грамоти свого сина Калістрата Анищенка, майбутнього письменника, і вчив свого онука Григорія Косинку – майбутнього письменника-новеліста.

Григорій згадував про перші дні своєї «науки»: «Читати букваря не хотілося, навіщо, думав, голосити, як те немовля: уа-уа-уа, коли мені вже чотири роки. Інша справа писати палички, такі стрункі, немов солдатикки йдуть, а головне, подобалось вмочати перо у чорнильницю – почуваш себе дорослою людиною, як той писар на повіті. За кілька днів навчання йшов великий дощ. Я був у хаті й стругав з кори човника, після дощу будуть калюжі – міркував я – мій човник попливе далеко-далеко... Раптом я почув голос діда. Тільки тепер я помітив, що дід Роман читає вголос книгу. Цікавий зміст захопив мене. Я забув про дощ, калюжі, човника й уважно слухав, боючися пропустити жодне слово. Коли дід замовк, я запитав у нього:

– Діду, можна подивитися книгу?

– А навіщо тобі книга? – спитав дід Роман. – Ти читати не хочеш, то й книга тобі не потрібна.

– Я хочу подивитись, чи там такі самі літери, як і в букварі?

З того дня мені вже не треба було нагадувати про букваря. Я читав, читав, щоб швидше навчитися самому читати чарівні книги».

Дід Роман був з кріпаків, розповідав Грицю про тяжку мужицьку долю за часів кріпацтва. А хлопчик відчував, що і в цей час «...п а н н а ш в о р о г».

Злидні в сім'ї примусили Грицька змалку працювати на панських – григорівських та гусацівських ланах. «...Працюю, не розгинаючись, стараюсь, зверху пече сонце, а в грудях печія, і десь глибоко-глибоко думка жевріє: “Мужицька доля гірка...” – пише про ті часи Григорій Косинка у своїй новелі «На буряки». Відрадою була, як говорив, зима, бо тоді школа... А там відкриття таємниць світу.

Батько Гриця Михайло Стрілець шукав заробітків на Херсонщині. А на плечі підлітка, старшого у родині, лягли усі обов'язки дорослих: рубав дрова, носив воду, їздив до млина, няньчив менших дітей.

Пригадую, як Григорій Михайлович і я їхали пароплавом до Трипілля і на палубі дівчата заспівали:

Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться.
Ой як болить моє серце,
Самі сльози ллються.

Я побачила, як Григорій опустил очі долу й неначе сум з'явився на обличчі. «Коли я чую цю пісню, – сказав Григорій Михайлович, – я згадую своє дитинство і матір. Для мене гірш за все були її сльози. Я не міг бачити їх – мати це знала й завжди казала мені: “Нічого, сину, я не плачу, самі сльози ллються”. Так я і записав її слова у новелі “На буряки”.

Григорій завжди з повагою й ніжністю говорив про свою матір. Згадував, як надвечір за прядкою вона тихо наспівує. Знав багато пісень, збирав їх. У нього було кілька зошитів з маловідомими піснями. Сам найчастіше наспівував:

Тихо над річкою, ніченька темная,
Спить зачарований ліс,
Ніжно шепоче він казку таємную,
Сумно зітха верболіз.

Нічка розсипала зорі сріблястії,
Он вони в річці на дні.
Плачуть берези по той бік кудрявії,
Здалека линуть пісні...

Згадував, що його мати й квіти добре знала. Кожну назве і щось розкаже: одну вплете у вінок прислів'я, про іншу казку розповідь або легенду пригадає.

Григорій Михайлович дуже любив квіти, завжди дбав, щоб були і в кімнаті, й біля дому у Софійському подвір'ї, де ми найдовше жили. Квіти, говорив Григорій, нагадують світлі хвилини дитинства.

Квіти... «Білі, червоні, сині, жовтогарячі – в степу, а серед них я – босоноге хлоп'я у полотняних штаненятах з однією шлейкою через плече...»

Григорій Михайлович пристрасно любив природу. Говорив: «Люблю усе живе, все, що росте, цвіте, співає, щебече, бігає, лігає, радує мене. Де життя, там радість і краса, краса...»

Останні два роки перебування на селі Григорій узимку працював на цукроварні – не мав змоги ходити до школи. Навчання продовжував самотужки. Тому року 1914 покинув сухий вишняк коло батьківської хати, рушив на заробітки до Києва. Мав на думці бодай за двірника «пристроїтися», аби здійснити свою мрію – вчитися.

У Києві, щоб заробити на хліб, чистив панам черевики. Розповідав, як на розі біля Золотих воріт повинен був стояти серед хлопчаків-чистильників. Переповів мені й жартівливі примовки, які приспівували хлопчики:

Шли вы, барин, торопясь,
И вступили прямо в грязь,
Поднимите ваши ножки,
Я почишу вам сапожки.

А коли ніхто не підходив, то один з хлопчаків підскочить, бувало, й, піднімаючи по черзі ноги та розводячи руками, відповідає за барина:

Вот одна, а вот другая,
Только как же мне стоять,
Если обе мне поднят?

«А я волів блукати сам з отим “знаряддям” чистильника. Любив ходити на Володимирську гірку. Там брудних черевиків було теж немало. В той же час я міг милуватися краєвидами Дніпра, його зеленими берегами та будиночками Труханового острова. Це було маленькою втіхою в журбі за рідним селом. Часто сходив униз до пам’ятника Володимирові. Там було спокійніше відпочивати, почитати.

Одного разу я зачитався й не помітив, як раптом до мене підійшов пан. Я підхопився, гадаючи почистити йому черевики. Але він зупинив мене й сказав: “Не треба”. Сів біля мене й запитав: “Звідкіля ти? Тобі подобається така робота? А ти писати вмієш?” Потім ця людина щось писала і, простягнувши мені клаптик паперу, сказала:

– Завтра прийдеш на цю адресу й подаси записку».

Це була повітова земська управа. Мене прийняли на «посаду» кур’єра-регістратора і влаштували вчитися до вечірніх класів гімназії. Яке щастя – я маю роботу й вчуся!

Ім’я людини лишилося мені невідомим. Але її записка – цей маленький клаптик паперу – був початком нового життя».

* * *

«“Как я провел летние каникулы”, “Как я провел рождественские каникулы”, “Детство – золотая пора” – на такі теми ми писали свої твори на вечірніх гімназійних курсах. Пригадую, коли було завдання написати про дитинство, я розгублено дивився у чистий зошит й не знав: про що писати, з чого почати?

– А почему вы не пишете? – почув я звернення нашого викладача Павла Івановича...»

З розповідей Григорія Михайловича я уявляла собі Павла Івановича людиною вже похилого віку, високою на зріст, з глибокими залисинами, яка мала ласкаві, привітні сірі очі, що дивилися прямо в обличчя співрозмовників.

«Павло Іванович був такою людиною, що у кожного викликав бажання бути відвертим – розкритися перед ним до кінця, – говорив Григорій. – Так було й тепер. Побачивши, що я розгублено мовчу, він потихеньку повторив запитання: “Почему?” Я ледь чутно проказав: “Я родился в селе...” “Ну и что же, так и пишете все, как было”.

Це було сказано так, що миттю зникли розгубленість, сумніви, вагання. Я впевнено взяв перо і написав про “все, як було”».

Григорій Михайлович розповідав мені, що він тоді описав краєвиди рідного села, хатину, де народився, розповів про своїх батьків-селян і про діда Романа, який вчив його грамоті. І вийшло так, що найбільше уваги приділив своїй любові до книги. Проте не обминув ні злиднів у сім’ї, ні роботи на панських ланах, ні тих своїх копійчаних заробітків.

«За тиждень, – від далі Григорій Михайлович, – повертаючи нам зошити, Павло Іванович сказав, що мій твір – один з краших. Червона масна п’ятірка прикрасила мій зошит. Але не вона була причиною радісного збудження, а слова Павла Івановича: “Вам учиться надо дальше. У вас талант и незаурядный”. “Це моя мрія”, – радісно зірвалось у мене. О, мені здавалося, що це була найщасливіша хвилина мого життя...»

Зі слів Григорія Михайловича у мене залишилося враження, що Павло Іванович не шкодував для нього часу; радив, що прочитати, а потім розпитував, який твір сподобався, хто з

героїв справив на нього враження, хто сподобався? Григорій Михайлович завжди з хвилюванням та інтересом чекав розмов з Павлом Івановичем. Завжди після того у нього був піднесений настрій.

«Літературу я студіював з захопленням, – згадував Григорій. – А час минав... Я склав екстерном іспити за шість класів гімназії і на той час завершив своє навчання.

Я зберіг у пам'яті поради Павла Івановича, й у мене залишилися зошити з його помітками та червоними п'ятірками... І все...»

1919 рік. Київ. Тяжкий період в історії нашої країни: голод, холод... Даремне шукання роботи, систематичне недоїдання все частіше нашттовхували Григорія Михайловича на думку, чи не поїхати додому на село?

«Складаючи пожитки, – розказував він, – я побачив старі свої зошити... Неначе вони повернули мене до дійсності, до моїх бажань і прагнень. Мені здалося, що саме тут приховано найдорожче в світі. Хіба такі вже страшні ці тимчасові злидні?

Я перечитував усі свої твори й в одному з них, де писав про своє дитинство, а саме про роботу на григорівських та гусачівських ланах, звернув увагу на чітку червону рису, її зробила в свій час рука не байдужої мені людини. Павло Іванович так позначав найвдаліші місця наших творів. “І чому я тоді так мало написав про це – всього декілька рядків?”

Уявивши перед собою постать Павла Івановича, згадавши його слова, я відчув страшенну силу...

Натхнення...

Так я написав новелу “На буряки”, яку було надруковано у газеті весною 1919 року».

* * *

900 000 пудів цукру... «І моя дитяча кривавиця вкладає у той цукор», – сказав Григорій Михайлович, прочитавши у дореволюційному довіднику «Рафинадные заводы Российской империи» зведення про кількість річної продукції Григорівського цукрового заводу.

Тоді Григорій Михайлович розповів мені, як він ще дитиною працював на цьому рафинадному заводі. Бачив жорстоке ставлення до робітників: тривалий робочий день, мізерна оплата, ніякої забезпеченості, ніякої турботи про робітника. Наведу уривок із нарису «Лист з села», видрукуваний у газеті 1919 року:

«Тут же під боком Григорівський цукровий завод, що кидає сизо-чорні пасма диму і, здається, пахне не жомом, а потом робітників, яких експлуатували десятки літ.

Виринають в уяві 49 1/2 коп. за вісім годин праці, “подъемка”, брудні казарми.

Ех, певно, панки “Християнсько-незалежної” віри не знають, що таке – “подъемка”?!

Це 40–50 градусів жару, горить чуб, ллється піт, з плечей капає кров, а на кришталевий цукор з огидою плюють...

А поверх цієї ідилії й краси... урядник з гарним арапником, дуже важкий на руку!

“Нерви заспокоює”. Наше діло – робить, а урядника – бить, кожний робить своє діло!

І сміх і сльози.

В душі кипить бажання помсти виключно класової, бо для бідних один ворог – буржуї, багатії».

Особливо запам'ятався Григорію випадок з одним робітником. У новелі «Сходка» він згадує про нього, описуючи життя Петра Цюпки, який у минулому був робітником цукроварні пана Чорткова. Цюпка у 1905 році брав участь у страйку і згодом на цій цукроварні втратив працездатність. Григорій Михайлович яскраво змальовує байдуже ставлення до людини:

«...Так, так. Кров маленькими струмочками стікає по бороді на груди, я лежав неприємний, а щось сміялось у пасах машини:

– Солодкий сахар... ха-ха...

Почувся гудок, і вони пішли робить: хіба що?

– В Цюпки нема двадцяти процентів? Наплювать».

Як коротко, стисло і в той же час яскраво та сильно... Його розповіді я згадую, читаючи і новелу «В хаті Штурми».

«...Штурмі на цукроварні одбило пальці.

Закам'яніли постаті на стінах; в хаті запанувала тиша і жах, і тільки знадвору було чути, як шумів дощ і трясло вітром шибки: вічне горе просилось у сім'ю Штурми...»

Григорій Михайлович в дитинстві був спостережливий та вразливий. Все, що бачив, все, що чув, не минало його уваги й знайшло відгук у творах.

* * *

«На порозі своєї кімнати видатна артистка Марія Заньковецька...

Зібране у просту зачіску сріблясте волосся, бліде обличчя, привітна усмішка, проникливий погляд темних очей, струнка постать (не дивлячись на похилий вік). Коли Валер'ян Підмогильний назвав моє прізвище, Марія Костянтинівна відповіла:

– Я знаю, ви так гарно читаете свої твори.

Такі слова великої артистки приємно здивували мене, і я зникнув...

А через деякий час за її проханням я вже читав новелу “На золотих богів”. Після того розпочалась бесіда. Я їй сказав:

– Жалкую, що не довелося побачити вас у ролі Олени з п'єси Кропивницького.

Марія Костянтинівна показала нам своє фото у ролі Олени (я пам'ятаю, у нас було таке фото з дарчим написом: “Григорію Косинці в одній з найулюбленіших ролей. М. Заньковецька”. На жаль, це фото втрачено).

Передивляючись її фотографії у різних ролях, ми побачили її в ролі циганки Ази з п'єси М. Старицького. Валер'ян Петрович, жартуючи, запитав:

– Маріє Костянтинівно, а майбутнє ви навчилися тоді пророкувати?

– Ні, але я вірю, що майбутнє нашого народу буде прекрасне і щасливе».

У Марії Костянтинівни був красивий голос, вона любила народні пісні і знала їх безліч. Марія Костянтинівна згадувала ті пісні, що чула їх ще в дитинстві на Чернігівщині, а Григорій Михайлович переповідав ті, що співають на Київщині.

У грудні 1922 року відзначали 40-ліття сценічної діяльності Марії Заньковецької. З нагоди цього Григорій Косинка написав твір «Заквітчаний сон» і присвятив його М. К. Заньковецькій. Він розповідав: «Починається оповідання словами весільної пісні, яку я почув того вечора від Марії Костянтинівни: “Ой будеш ти, моя мати, тихо спати”. І назвав героїв свого твору Андрієм та Оленкою на спогад про одну з найулюбленіших п'єс Марії Заньковецької».

У цьому творі є згадка з Косинчиного дитинства: «Була у нас на селі кучерява дівчина – “моя любов дитяча”. Коли мене “повернули” з Байкалу, її вже не було. Через хлоп'ячу соромливість я не питав нікого про її долю».

Марія Костянтинівна зросла серед природи. Добре знала життя селян, сільський побут, долю української дівчини та жінки. Вона правдиво створювала образи на сцені. І того вечора у розмові відзначала, як змінюється доля дівчини й жінки у наш час.

Моя Оленка, говорив Григорій Михайлович, «червона мачина», кучерява дівчинка, зросла на селі, а в місті стає студенткою-революціонеркою. Читаючи об'яву на стовпі про хіромантку, посміхається: «Оленка знала чари кращі, ніж хіромантка майбутнє: її біла, на студентську ногу, кімната, а особливо вікно, в куц троянди заходжене, – знали такі таємниці, яких...»

Дія відбувається за часів громадянської війни.

«...Уже немає Андрія, Оленко... У нас як заспівали звечора кров'ю кулемети, то до самого ранку не вгавали: крилами били над кручами криваву пісню, а вона сотала душу села і – чіпляла тоненькі павутинки на заплакану дзвіницю, до хреста...»

Григорій Михайлович говорив: «Слова – “Уже немає Андрія, Оленко...” нагадають Марії Костянтинівні її монолог: – “Нема мого Андрія, нема мого сонця” з п'єси Кропивницького».

Оленку заарештовано... Вона попереджає катування та розстріл самогубством у тюрмі...

«Таємниці», що знала студентка-революціонерка, залишилися таємницею...

Твір закінчується словами: «І сумом великим сотається над Зеленьками весільна пісня матері Оленки: – “Ой будеш ти, моя мати, тихо спати...”»

«Кожне слово мого твору, – говорив Григорій Михайлович, – повинно нагадати Марії Костянтинівні всі розмови того вечора».

* * *

«Мандрую», – писав Григорій Михайлович у листі. Це було влітку 1924 року. Я знала, що він поїхав відпочивати до Канева, і раптом таке... Дивно!

Повернувшись, Григорій Михайлович розповів: «Я дійсно “мандрував” по селах. Позичив у сина хазяйки стареньке сільське вбрання: латану сорочку, картуз, а черевики і свої були підходящі, днів п'ять не голився, а тоді закинув через плече ціпок з вузликом та й поїхав...»

Хотілося мені подивитись на життя по степових селах та порівняти з життям рідної Щербанівки. А коротко кажучи, зібрати матеріал для своїх творів».

«То хіба для цього треба переодягатись у “дрантя”?» – спитала я.

«Мені хотілося відчутти сьогочасне життя на селі, але не в ролі спостерігача, а знову побути у шкурі злидаря-заробітчанина, – відповів Григорій Михайлович. – Ночував я у бідняцьких хатах, бачив, як живуть та з чим “господарюють”. А заробити у багатія тяжче, ніж було колись у пана: “Пшеницю жали за п'ятий сніп, півмітки мотали за хлібину, а на коноплях тільки ціпки заробляли”, – розповідали мені літні жінки».

По селах він зустрів: Марту («За ворітьми»), Мелашку («Змовини»), Гандзючиху («Гармонія»).

«Такі злидні, а поруч...»

Багаті землі у людей: проса – аж хвилі ходять золотисті, в степу безмежному стерня, нема їй кінця і краю. На горі вітряки, а в долині копи й копи...»

«Тепер, Тамарча, ти почувеш, навіщо я переодягався.

– Молотники потрібні? – питаю у високого огрядного чоловіка.

– Сім фунтів за копу, – бовкнув він.

– Хай вам інші молотять за таку ціну, – голосно відповідаю я.

Підходжу до другого хазяйського двору. Вийшов маленький чоловічок з в'їдливим зором, пробіг поглядом з голови до ніг і сказав.

– Ну так, а як до діла?.. – І раптом я помітив, що він пильно дивиться на мої руки, а вони у мене білі і немає жодного мозоля.

– Немає, немає нічого у мене, немає, – скоромовкою проговорив він.

Йдучи з двору, я почув жіночий голос:

– І навіщо відмовив людині, роботи ж у нас он скільки!

У відповідь були такі слова:

– Хто зна, якась підозріла людина. Знайдемо й серед своїх, херсонських.

“Мандрую” далі...

– А хто тебе сюди направив?

– Ніхто не направляв, ніхто не казав, я сам шукаю роботи, – лагідно відповідаю я, а в думках посмішка: не можна зібрати матеріалу, щоб не подразнити собак.

А тепер послухай, Тамарча, я розкажу тобі гумористичну пригоду. Уявляєш – не встиг я й поріг переступити в одній хаті, як мене підхопили під руки, привітно приговорюючи: «Просимо, просимо, будь ласка, заходьте!» Були вже добре напідпитку й не розібрали, що я сторонній, та й посадили мене за стіл... Ха-ха-ха!

А на столі гори білого хліба, пухкого, як паски. У полумисках ковбаси, кров'янка, ковбики. Самогонові найпочесніше місце.

А за столом розмови: одні радіють, що дозволили торгівлю, що можна мати власність. Другі згадують, як одбирали худобу, землю. Хтось вигукнув: «Шість десятин заграбали та роздали чортам на бабайки! Умру – не забуду: грабіж...»

Прислухаюсь я до цих розмов, прикриваючи латку на сорочці, й радію – буде що занотувати у блокнот!

Вони просторікували, уминаючи ковбики та пироги, не звертаючи на мене уваги. А я згадав, як пустою юшкою годували дітей там, де доводилося мені ночувати.

Незабаром вибрав влучну хвилину та й пішов собі геть з такої господи.

Я переконався, що скрізь однаково живеться бідареві, а у багатіїв одні думки – жадоба і оскаженість до нових соціальних змін».

Так народилися образи: діда-пасічника, жінки Мартина («Циркуль»), Смолярчука («Гармонія»), Кушніра («Політика»).

Григорій Михайлович допитливо спостерігав життя. Вмів знайти родзинку для своїх творів.

* * *

«Увага! Увага! Поїзд Тетерів – Київ запізнюється на годину», – повідомили на станції Ворзель.

На пероні зібралось багато людей: одні сприйняли це повідомлення нервуючись, інші – спокійно, неначе так і повинно бути, мабуть, їм не вперше – вони звикли до такого. Але такої задоволеної з приводу цього людини, як Григорій Михайлович, на пероні не було. Він «оком» письменника розглядав людей, а я, як звичайно, спостерігала за ним.

Остеронь на клумакові сидів підстаркуватий селянин. Він увесь час говорив, звертаючись до людей, але, здавалось, люди слухали його неухважно й відповідали неохоче, аби відчепитись. А старому було байдуже. Він продовжував говорити невідомо чи до людей, чи до себе.

Я помітила, що він привернув увагу Григорія Михайловича. Спочатку Григорій здалеку придивлявся до нього, а потім підійшов. За кілька хвилин повернувся до мене й сказав:

– Ти нудьгуєш? Але пробач, я хочу послухати старого.

За якийсь час Григорій Михайлович, поблискуючи очима, знову підбіг до мене й квапливо та збуджено проказав:

– Тамарча, подивись уважно на нього! Як він розмовляє, яка у нього міміка! – й заспішив до старого.

Справді, цей старий селянин дуже виразно, можна сказати, навіть артистично щось розповідав: то хитав головою, то розводив руками. По його серйозному обличчю іноді раптом пробігала лукава усмішка, то сміявся, утираючи сльозу, то з обуренням, ніби щось доводячи, стукав кулаком по коліну.

До мене долітали лише окремі слова, тому я не мала уявлення, про що він розповідав. Коли Григорій Михайлович знову повернувся до мене, я запитала:

– Про що він розповідав?

– Про своє життя, про людей, що його оточують, про події, які відбувалися в їхньому селі під час громадянської війни, і всяке інше. Але справа не в тому про що він розповідає, а в як він все це передає! Ех! Такий типаж! Аж проситься до фільму...

Раптом всі заметушилися – наближався поїзд. Коли поїзд рушив, Григорій Михайлович сказав:

– Неначе у театрі побував!

«Такий типаж» стає персонажем твору «Товариш Гавриш» – це Кіндрат Осика.

Пам'ятаю, що новела «Товариш Гавриш» на той час (1925 р.) була майже написана. І раптом Григорій Михайлович переробляє її, вставляючи розповідь старого Кіндрата Осики.

Товариші, відзначаючи майстерність автора в цьому творі, запитували:

– Чому він прибіднюється? Чому написав: «Я, автор, що так невдало переказую оповідання Кіндрата Осики...»?

На це Григорій Михайлович відповів:

– Ніколи не впиваюсь досягнутим. Завжди пориваюся до кращого, адже досконалості немає краю.

* * *

«Дай, погадаю!» – звернулась циганка до Григорія Михайловича, вона з'явилася перед нами, як тільки ми сіли на садовій лавиці.

– Ні, це мені ні до чого, – з усмішкою відповів Григорій. Але циганка не одходила. Ще молода, струнка, немов танцюючи, вигиналася й настирливо умовляла, заглядаючи в очі Григорію Михайловичу. Була вона дуже красива: мала великі чорні очі, а біленькі зуби виблискували на фоні смуглявого обличчя, як перли.

– Краще сядь, я тобі щось скажу, – запропонував їй Григорій Михайлович.

– Навіщо це тобі? – потихеньку запитала я. Циганка охоче сіла біля нього. Григорій Михайлович звернувся до неї:

– Ти смієшся, жартуєш примовками, а очі у тебе сумні. Чому такі?

Раптом циганка розридалась. Ми зніяковіли. А потім Григорій Михайлович якось нерішуче запитав:

– Що з тобою трапилось?

Циганка розповіла. У неї був чоловік; мандруючи під Києвом, вони йшли повз те село, де у багатія вкрали коня. Багатій присікався до її чоловіка: «Кому продав?» Він бив його, бив, поки чоловік не вмер. А потім знайшли злодія.

Підхопившись, циганка побігла й зникла так само раптово, як і з'явилася. Ми мовчки йшли додому. Я не витримала й сказала:

– Як тяжко. Краще було б і не питати.

– Так, – відповів Григорій. – Але я не шкодую.

З часом я забула про циганку, а коли Григорій Михайлович працював над оповіданням «Гармонія», згадала, почувши:

«Ще й досі стоїть йому перед очима тонка, на ящірку схожа, з своїми золотими сережками в ушах циганка, жінка циганова».

* * *

«Пособи, браток!» – почув я звернення, що прозвучало серед галасу, а часом і лайки, коло вагонів. Це було незабаром після громадянської війни, – розказував Григорій Михайлович, – коли мені довелося їхати залізницею у так званій “теплушці”. Люди сперечалися за місце, штурхаючи один одного, розміщуючи свої клумки. Були тут і селяни, були й городяни. Впадала в очі схожість пасажирів – худорляві постаті, заклопотані та стомлені обличчя. Зрештою вместились. І коли поїзд зрушив, настала тиша. І тільки декілька хлопців у пошарпаних шине-

лях потихеньку, але жваво розмовляли у кутку, порушуючи тишу. Це були червоноармійці, що поверталися додому. Раптом біля мене обізвався старий дідусь:

– Які щасливі хлопці – смерть обминула їх.

– Так... – почув я відповідь людини, що сиділа навпроти мене.

Тільки тепер він привернув мою увагу, тільки тепер я побачив поруч з ним речовий мішок, на якому лежав військовий кашкет з п'ятикутною зіркою. Я впізнав у ньому людину, що сказала: “Пособи, браток”.

– Я – лікар... – назвався він.

У мене миттю промайнуло в думці: “Хто, як не лікар, бачив звічених війною, покалічених людей; хіба не він боровся за життя кожної людини і хіба не він бачив неподолану смерть – смерть відважних людей, що боролися за правду та щастя свого народу?”

Помовчавши, лікар почав розповідати: “Я й мій товариш, теж лікар, були на полі й перев'язували поранених. Несподівано денікінці захопили нас разом з двома червоноармійцями у полон”.

Я не брав участі у їхній розмові, але тепер я прислухався до кожного слова цієї розповіді.

Лікар продовжував: “Раніш я був у російській армії, пройшов Польщу та Галичину, але такого жорстокого, нелюдського ставлення до полонених, як тут, я не бачив. Ми були свідками, як штабс-капітан на дрібні шматки, на кривавий мотлох порубав й посік шаблею обох наших червоноармійців. Й чому він тоді не рубонув нас – не знаю. Пізніше мені пощастило втекти з полону, а мій товариш там загинув. Згодом, коли я повернувся у те село, мені переказували селяни, як його катували – голого гнали базаром і шмагали нагайками. Потім підскочив гвардії поручик й зрубав йому голову. Настромив її на шаблю і підняв над переляканою юрбою...” Лікар замовк. Переборовши хвилювання, продовжував: “Я бачив смерть... Але коли я згадую отаку смерть мого товариша, в мене холоде кров...”»

Розповідь лікаря була записана Григорієм Михайловичем досить детально. Працюючи над твором «Гармонія», описуючи денікінську армію, її жорстоку розправу над полоненими червоноармійцями-більшовиками, він знайшов місце для цього епізоду.

Пам'ятаю, Григорій Михайлович тоді мовив мені:

– Цікаво, чи живий цей лікар? Чи прочитає він «Гармонію»? Даючи образ лікаря-більшовика, який чекає смерті від штабс-капітана, я навмисне пишу: «...навіть вам, повірте мені, я перев'язав би рану, коли б у цьому була потреба. Я – лікар...» Нехай гуманізм та етика лікаря лунає, як заклик проти будь-якого насильства над людиною.

* * *

Я любила слухати Григорія Михайловича. І зараз звучить мені його голос...

Розповіді...

Хай простять мені читачі, що я так невдало їх переказую.

На трьох китах

*Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється-ожива,
Як їх почує!..*

Т. Шевченко

«Тра-та-теленя, тра-та-теленя! – виграють на сапах голодні хлопці, а пісня котиться степом, в золотій пшениці, кісники смиче, волошки цілує і жартами пестливими берізьку обгортає...»

Тра-та-теленя...»

Так згадує Григорій Косинка в новелі «На буряки» своє повернення з роботи на панських ланах.

«Колосками кланяються жита, шумить од поділок вітер, а загорілі, трохи потріскані ноги одбивають якийсь чудний музичний такт:

Легка втома... дома...»

Григорій Михайлович з дитинства прислухався до голосів і звуків у природі. Знаходив та відчував у них музикальний ритм. А тепер ми читаємо в його творах: «Та як задзвонять коси лугом, як зашумить під ними росиста трава...» Знаходимо в творах і звукові порівняння: «Тихо вигукуючи коротку команду, що шипить у вимові поляків, як шелест пашні, летить кіннота...»; «Я довго лежу і слухаю, як дзвонить у такт дзвонів степу моє серце...».

Григорій Михайлович володів тонкістю слуху, дуже любив спів, дитиною прислухався до співу матері, яка знала багато народних пісень, і часто можна було почути, як він наспівував:

Тихесенький вечір на землю спадає,
І сонце сідає в темнесенький гай.

Або:

Та забілили сніги, забілили білі,
Ще й дібровонька,
Заболіло тіло, бурлацькеє біле.
Ще й головонька.

Пригадую, як одного разу він, співаючи, замовк і запитав мене:
– Тамара, чи знаєш ти таку бурлацьку пісню?

Ти, царице Катерино,
Що ти наробила?
Край веселий, гай зелений
Панам роздарила.

Григорій Михайлович тоді розповів: «Коли я її почув дитиною, запитав у діда Романа: “Хто це цариця Катерина?” Дід пояснив: “Це тая цариця, що за її наказом почалось поневолення та кріпацтво на Україні”. О! Скільки тоді розповів мені дід про кріпацьке життя! Здається, з цієї пісні все й почалось – я зрозумів, що з пісень можна довідатись багато цікаво.

Я запитував кожного: “Чи знаєте ви яку-небудь пісню?” У той час я частенько наспівував з козацької пісні:

А я бідний, безталанний,
Степ широкий – то ж мій сват,
Шабля, люлька – вся родина,
Сивий коник то ж мій брат.

Хвилювала мене пісня про долю чумака, що загинув у далекій дорозі на заробітках:

А в неділю рано-вранці
Та й вдарили в дзвін
Це ж по тому чумакові,
Гей, гей, що їхав на Дін».

Григорій Михайлович казав, що в той час, крім естетичної насолоди, народна пісня для нього мала велике пізнавальне та виховне значення. Пригадував, як дід Роман влітку подарував йому три тоненьких зошити, а на ту зиму він не мав змоги відвідувати школу, бо батько влаштував його працювати на цукроварню. Боляче було дивитись на ці чисті зошити, і він вирішив записати до них слова відомих йому пісень.

Да сіре утя,
Да сіре утя,
Да на морі плаває,
Да воно ж моє
Усе горенько знає.

«Так почав я свій перший зошит. А далі записував всі пісні. І про улюблену природу:

Тихо над річкою, ніченька темная,
Спить зачарований ліс.

І про жіночу долю:

Ох, і брали ж її.
За хазяечку,
А тепер перевели
Та на наймичку.

І близькі до моєї долі:

“А твій милий на роботі,
Ой да у сахарному заводі!” —
“Що він робить?” – “Заробляє,
Ой да аж піт очі заливає”.

І про кріпацтво, і жартівливі, і колядки, і щедрівки – всі підряд. Ці зошити я беріг, а коли був студентом, то соромився давати переписувати товаришам пісні, написані дитячою рукою.

Я переписав пісні до нового товстого зошита, а ті старі, тоненькі, повикидав, а тепер шкодую за ними».

Григорій Михайлович все життя збирав пісні й записував їх. Були у нього пісні від стародавніх до сучасних.

Пам'ятаю, коли у 1927 році відзначали століття першого збірника «Малороссийских песен» Михайла Максимовича (у збірнику було 130 пісень), з нагоди ювілею вийшло з друку кілька книг та брошур, які поталанило нам придбати.

На розі вулиць Великої Підвальної та Стрілецької в ті часи був кіоск букіністичної та антикварної книги. На замовлення Григорія Михайловича ми придбали через той кіоск кілька збірників різних авторів, виданих у минулі часи. Серед них були: Максимович, Гоголь, Драгоманов та ще ряд інших авторів.

Як тільки щастило нам придбати новий збірник народних пісень, Григорій Михайлович кожен раз по них перевіряв свої зошити. У цій роботі я теж брала участь.

При першому нашому знайомстві Григорій Михайлович запитав у мене, які народні пісні я знаю? І розповів, що він вивчає народну пісню. Пізніше я бачила, як Григорій працював над кожним рядком нової пісні: підраховував склади та позначав, яке місце займає наголос. А коли була рима, то визначав систему римування. Григорій Михайлович казав: «Народна поезія настільки різноманітна за своєю побудовою і за своєрідним ритмом, що цей скарб народної мудрості скільки не вивчай, кожен раз зустрінеш щось нове. Я ретельно вивчаю цю спадщину народної мудрості і, зокрема, пісню, яка коротко, стисло відбиває історичний час життя людини, її побут, її погляди, почуття та прагнення».

Наша дума, наша пісня не вмре, не загине...
От де, люди, наша слава, слава України!

Все життя й творчість Шевченка пройшли з народною піснею. Як відомо, Шевченко любив спів і гарно співав. Згадуючи своє дитинство й часи заслання, Шевченко пише:

Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую та плачу.
І довелося знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні.

Декламуючи цього вірша у колі друзів, Григорій Михайлович сказав: «А я, “щоб не почув хто, не побачив”, читав “Кобзар” у бур'яні».

Григорій ще підлітком довідався про те, як у сусідньому селі вчитель за «Кобзар» у засланні був. Це глибоко вразило хлопця й згодом знайшло місце у новелі «Товариш Гавриш». Кіндрат Осика розповідав: «“Кобзар” Шевченків, казали люди, тільки в учителя Гавриша був, але його, козака, як прищикнули за той “Кобзар”, дак тільки після революції виринув!»

«Хто, як не Шевченко, своїми творами пробуджував у людей свідомість та закликав боротися за нове життя?»

Хто, як не він, прищепив нам любов до народу, до Батьківщини?

Хто, як не Шевченко, виховував у нас любов, повагу, малюючи світлий образ матері:

Слово мамо. Великеє,
Найкращеє слово!

Тільки його словом можна було так глибоко, всебічно розкрити таємниче твердження стародавньої народної пісні:

Тільки в світі правди, – що рідная мати.

Хто з поетів вміє примусити читача так усміхатися, сміятися, гніватися, сумувати та плакати разом з ним?»

Григорій Михайлович завжди закінчував так: «Хіба можна перелічити все те, що приховане в Кобзарі?!»

Він із захопленням говорив про майстерність, образність та музичність мови Шевченка.

Григорій розповідав: «Читаючи “Свято в Чигирині”, у мене перед очима яскраво вимальовувалась постать Кобзаря, його обличчя, міміка – те, чого немає в тексті, й мені здавалось, що я не читав, а ніби бачив і чув:

Оженився, зажурився —
Нічого немає;
У ряднині ростуть діти,
А козак співає:
“І по хаті ти-ни-ни,
І по сінях ти-ни-ни,
Вари, жінко, лини,
Ти-ни-ни, ти-ни-ни!”
“Добре! Добре! Ще раз! Ще раз!” —
Кричать гайдамаки.

А я в захопленні, в запалі, ледве стримав бажання поплескати в долоні.

Тепер, дорослим, я перечитую й усміхаюсь. Як майстерно та природно відтворено цей епізод. Злидні, а люди, шуткуючи, співають про ці злидні – характерна риса нашого народу. Кажучи словами Шевченка:

Заспіває – заспівають,
Аж лихо сміється.

Те саме і в характері самого Шевченка. У творі “До Основ’яненка”:

Батьку ти мій, друже!
Блуджу в снігах та сам собі:
“Ой не шуми, луже!”

Цією піснею Шевченко з іронією передає незламність, бадьорість духу.

Часто у творах Шевченка зустрічаємо: “виспівую”, “співають”. Співає він, як автор, співають герої. Буває повний текст пісень або тільки назва пісні, як у наведеному уривку: “Ой не шуми, луже”».

Свого часу Григорій Михайлович детально вивчав творчість Шевченка і звертав увагу на те, як Шевченко вміє коротко, стисло все розповісти. За його висловом: «Коротке, мудре, талановите слово Шевченка наділене могутньою силою збуджувати в уявленні читача нові образи, нові почуття, що поширюють та поглиблюють зміст навіть коротеньких віршів. Саме так я стремлю наслідувати Шевченка в своєму слові».

Пригадую, як, перечитуючи твори Шевченка, Григорій часто звертав мою увагу:
«Тамарча, послухай:

Село! І серце одпочине,
Село на нашій Україні —
Неначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколистії тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.

Тільки художник може відтворити пейзаж в поезії, надаючи йому такі колоритні барви. Хіба не виникають додаткові уявлення? Хіба перед очима не постає: сонячний день, прозорість повітря, відчуття простору – надзвичайна стереоскопічність пейзажу?»

Шевченко у багатьох творах, говорив Григорій Михайлович, оспівує батьківщину, Дніпро, степи, тополі, вишневі садки, могили в полі, місяць, зорі – характерний пейзаж України.

Меж горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, кохується
На всю Україну.

Шевченко, згадуючи минуле, оспівує Дніпро як «свідка» історичних подій на батьківщині.

Нема Січі; очерети
У Дніпра питають:
«Де-то наші діти ділись,
Де вони гуляють?»

Шевченко, борець за щастя народу, передбачаючи майбутнє, оспівує теж Дніпро:

Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро і гори!

А якої глибини набуває любов Шевченка до батьківщини в його хвилюючих словах:

Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховують..

Тому що для Шевченка:

Здається, кращого немає
Нічого в бога, як Дніпро

Та наша славная країна...

* * *

«Чуден Днепр при тихой погоде...» Їдучи пароплавом, милуючися Дніпром, Григорій Михайлович, бувало, отак й цитував улюблених своїх письменників. Цю сторінку з твору Миколи Гоголя він читав напам'ять до кінця. Про своє захоплення творами Гоголя розповідав:

«Київ – перші дні мого перебування у стародавньому місті сповнені мрії й надії про навчання. Я дізнався, що є “публічна бібліотека”, є бібліотека в університеті св. Володимира, але... не для мене».

Коли спуститися вулицею Прорізною та перейти Хрещатик, якраз потрапиш у двері книжкової крамниці Леона Ідзиковського. Григорій згадував, як, приїхавши до Києва, підлітком опинився в цій книгарні. Його вразила кількість книжок: праворуч – книги, ліворуч – книги, всюди книги, різні за розміром, за кольором обкладинок – аж дух перетинало. На прилавку лежала найбільша за розміром книга. Григорій запитав людину, що звернула на нього увагу:

«Скажіть, це біблія?» – «Ні, – людина посміхнулася, – це каталог». А коли побачила розгублене обличчя хлопця, запропонувала подивитися «каталог». Перегортаючи сторінки, він побачив за абеткою прізвища письменників та перелік творів кожного. Серед них знайшов знайому назву: «Н. В. Гоголь. “Вечера на хуторі близ Диканьки”», зміст якої переказував йому ще дід Роман. З того часу Григорій частенько заглядав до цього каталогу – «ноги самі заходили до цієї крамниці». Прикажчик звернув увагу на нього й запитав: «А що ти там все вишукуєш?» Григорій пояснив, що мріє купити Гоголя, але в нього все ще не вистачає грошей. Як з'ясувалося, бракувало кількох копійок. «Ми дамо тобі книгу, а коли будуть гроші – донесеш». Григорій був такий щасливий! Йшов Хрещатиком, міцно тримаючи обома руками перед собою книгу або притуляючи її до себе, хотів скоріше дійти до Володимирської гірки й розкрити її там.

Читав і перечитував її безліч разів. Коли приніс у крамницю гроші, та сама людина сказала: «У нас є бібліотека, ходім, я тебе запишу». З цієї хвилини книга завжди була з ним.

Читав насамперед Гоголя, відчуваючи його любов до батьківщини, до народу.

«Тут, біля пам'ятника Володимирові, – згадував Косинка, – я читав “Страшну помсту”. В цьому творі настрій епізодам надає згадка про Дніпро:

“Катерина замолчала, потупивши очи в сонную воду; а ветер дергал воду рябью, и весь Днепр серебрился, как волчья шерсть среди ночи”.

Читаючи, як Гоголь оспівує Дніпро, я згадував Шевченка.

“...гуляет Днепр; ему ни до кого нет дела: он бушует...”; “Он, как старик, ворчит и ропщет”; “...тихо враждует он с прибрежными горами, лесами, лугами и несет на них жалобу в Черное море”.

Або в іншому місці:

“Когда же пойдут горами по небу синие тучи, черный лес шатается до корня, дубы трещат, и молния, изламываясь между туч, разом осветит целый мир – страшен тогда Днепр! Водяные холмы гремят, ударяясь о горы, и с блеском и стоном отбегают назад, и плачут, и заливаются вдали. Так убивается старая мать казака, выпроважая своего сына в войско”.

Подивився я тоді на Дніпро, а він тече велично, спокійно, й стало так легко та приємно, й життя, здалось, тече спокійніше, а злидні – дрібниця.

“Чуден Днепр при тихой погоде...”

“Пышный! ему нет равной реки в мире”».

Григорій Михайлович частенько звертався до мене:

«Ходімо, подивимося на Дніпро!» Згадую, як одного разу ми бігли в зливу під парасолькою по сходах до Дніпра. Поки добігли, дощ вщух, а Дніпро ще не заспокоївся. Григорій, йдучи берегом, покликав мене: «Тамарча, швидше йди, подивись!»

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.